

Opvallend treedt hier Calvijns oecumenische gezindheid aan de dag. Dat hij in zijn eigen gemeente de nodige vrijheid had om kerkelijke tucht uit te oefenen, verzoende hem niet met de onvrijheid die dit elders anderen onmogelijk maakte.¹⁵⁸

Alle resultaten van zijn bezinning in deze jaren over het vraagstuk van de kerkelijke tucht verwerkte Calvijn in de derde editie van de *Institutie*, die in 1543 verscheen.

C. GENÈVE 1541—1564

I. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES VAN 1541

§ 8. ORIËNTATIE

Voorzien van positieve toezeggingen ten aanzien van 'ces 2 points, assavoir de tenir le Catechisme, et la discipline'¹⁵⁹ keerde Calvijn dinsdag 13 september 1541 in Genève terug. Nog dezelfde dag verscheen hij in de Raad en verzocht hij deze¹⁶⁰ 'mectre ordre sus leglise' en wel door het doen opstellen van een 'escript'.¹⁶¹ Dit zou moeten gebeuren door enige leden van de Raad in overleg met de predikanten. De Raad ging aanstonds op het verzoek in en wees voor dit werk zes van zijn leden aan.¹⁶² Enige dagen later besloot hij dat het te ontwerpen stuk aan het oordeel van de verschillende raden zou moeten worden onderworpen.¹⁶³

De commissie werkte met bekwame spoed: reeds de zesentwintigste september kon ze het concept aan de Kleine Raad aanbieden. Deze onderzocht het eerst artikelsgewijs, daarna besteedde hij nog een aantal zittingen voornamelijk aan het aanbrengen van verbeteringen in de redactie. Met een en ander kwam hij begin november gereed. Op 9 november passeerde het ontwerp de Raad der Tweehonderd¹⁶⁴ en op 20 november de Algemene Raad.¹⁶⁵

De neerslag van deze wordingsgeschiedenis van de *Ordonnances ecclésiastiques*¹⁶⁶ kunnen wij volgen van concept tot textus receptus. Het concept, door

158 Dat de tucht ook tijdens het godsdienstgesprek van Regensburg ter sprake kwam, werd reeds gememoreerd. Blz. 162, aant. 134.

159 *Discours d'adieu aux ministres*, OS, II, p. 403.

160 'avec une hâte presque fébrile', merkt Wendel, *l.c.*, p. 46, op.

161 *Reg. du Conseil*, 13 sept. 1541, OC, XXI, c. 282.

162 Claude Pertemps, Ami Perrin, Claude Roset, Jean Lambert, Jean Balard en Ami Porral. *l.l.*, OC, XXI, *ibidem*. Verder maakten de predikanten Calvijn, Viret, De la Mare, Bernard en Champereau deel uit van de commissie. Vgl. Cornelius, *a.a.O.*, S. 355.

163 16 sept., volgens Cornelius, *a.a.O.*, S. 354, Anm. 2.

164 Een proces-verbaal van deze vergadering ontbreekt in de *Reg. du Conseil*. Vgl. OC, XXI, c. 286 (onder 9 nov. 1541).

165 *Reg. du Conseil*, 20 nov. 1541, geciteerd in *Reg. de la Comp.*, I, p. 1, n. 1.

166 In de *Reg. du Conseil* van 1541 is meestal sprake van 'les ordonnances de leglise' (bv. onder 9 nov., OC, XXI, c. 286). Pas bij de herziening van 1561 werd boven de 'ordonnances' als titel geplaatst: *Les ordonnances ecclesiastiques de l'Eglise de Geneve*... Vgl. OS, II, p. 328, 37.

Calvijn zelf geschreven, bevindt zich in het archief van de stad Genève. In margine en in de tekst zijn toevoegingen aangebracht, zinnen geschrapt en uitdrukkingen vervangen, door een andere hand: die van de man die in die tijd gewoonlijk de notulen van de raadsvergaderingen verzorgde, secretaris Pierre Ruffi.¹⁶⁷ Hier hebben wij te doen met de wijzigingen die de Kleine Raad bij zijn eerste behandeling van het ontwerp wenste aangebracht te zien. Een afschrift van de *textus receptus* treffen wij aan in de *Registres de la Compagnie des Pasteurs*.¹⁶⁸ Vergelijken wij daarmee het door Ruffi bewerkte concept, dan treden vanzelf de wijzigingen aan het licht die door de Kleine Raad nog werden aangebracht bij zijn behandeling in tweede lezing en door de Raad der Tweehonderd op 9 november. Welke van die wijzigingen voor rekening komen van laatstgenoemde raad is óók te achterhalen: de *Registres du Conseil* vermelden nl. de wijzigingen waartoe de Tweehonderd besloten.¹⁶⁹

Wij beschikken dus over vier redacties: a. het ontwerp, b. het stuk geamendeerd door de Kleine Raad bij eerste behandeling, c. het stuk zoals het er uitzag na de tweede behandeling door deze Raad en d. het stuk zoals het, na eerst de Raad der Tweehonderd nog gepasseerd te zijn, tenslotte werd vastgesteld door de Algemene Raad: de *textus receptus*.¹⁷⁰

Eerst geven wij een beschrijving van die gedeelten in de concept-*Ordonnances* die op ons onderwerp betrekking hebben, gevolgd door enige kanttekeningen. Daarna schetsen wij de wijzigingen, aangebracht in de latere redacties.

§ 9. DE EERSTE REDACTIE (HET ONTWERP)

Vooraf twee groepen bepalingen¹⁷¹ vragen onze aandacht: die in het eerste deel van de *Ordonnances* welke betrekking hebben op de kerkelijke ambts-

167 Vgl. *OS*, II, p. 624.

168 *Reg. de la Comp.*, I, p. 1—13.

169 Dat waren er slechts enkele. Vgl. blz. 187, aant. 256.

170 De tekst van de *Ordonnances ecclésiastiques* (met de varianten) is te vinden in *OS*, II, p. 328—361; *OC*, Xa, c. 15—30. Voorts is er dan nog de in aant. 168 genoemde tekst.

De *Ordonnances* van 1561 zijn ook uitgegeven door Pfisterer in: *Bekennnisschriften — Kirchenordnungen* (Niesel), S. 42—64; door dezelfde in duitse vertaling in: *Bekennnisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 72—107. Pfisterer heeft de bepalingen genummerd, in de duitse vertalingen bovendien gerubriceerd. Steeds zal gebruik worden gemaakt van de in *OS* voorkomende tekst. De getallen tussen haakjes geven Pfisterers nummering aan; deze kan de herkenning van vaker ter sprake komende bepalingen vergemakkelijken.

'Summa quaedam capita disciplinae Ecclesiasticae Genevensis' zond Calvijn eind nov. 1553 naar de predikanten van Zürich (*OC*, XIV, c. 678—682); een iets kortere beschrijving ervan gaf hij in zijn brief aan Olevianus, 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 235—237.

171 Er zal meermalen worden gesproken van 'bepalingen' en van 'bepaald', terwijl strikt genomen 'voorstellen' en 'voorgesteld' beter zou zijn. Maar: de meeste voorstellen werden bepalingen.

dragers waaronder ook diegenen aan wie de tuchttoefening is toevertrouwd, en die aan het eind welke de tuchtorde of tuchtregeling bevatten.

De voor de tuchttoefening aangewezen ambtsdragers

Direct in het begin van de *Ordonnances*, na de vermelding van de vier 'ordres d'offices, que nostre seigneur a institue pour le gouvernement de son eglise': de 'pasteurs', de 'docteurs', de 'anciens' en de 'diacres' (2), wordt het ambt (office) van de 'pasteurs'¹⁷² omschreven en wel als volgt: het verkondigen van het Woord Gods tot lering, vermaning, terechtwijzing en berisping zowel in het openbaar als onder vier ogen, het bedienen van de sacramenten en het samen met de ouderlingen doen uitgaan van de broederlijke terechtwijzingen (4).¹⁷³

Enige bladzijden verder vinden wij van het ambt van de ouderlingen de volgende omschrijving: zij moeten 'acht geven op ieders levenswandel, degenen die zij in zonde zien vallen of een ongeregeld leven zien leiden, vriendelijk vermanen, in gevallen waarin dat nodig is, rapport uitbrengen aan de vergadering (la compaignye), aangewezen om de broederlijke terechtwijzingen te doen uitgaan en deze terechtwijzingen, samen met de anderen, ook metterdaad dóen uitgaan' (48).

Van belang zijn voorts ook de bepalingen betreffende de benoembaarheid en de wijze van benoeming tot deze ambten. Wat de predikanten betreft kan in dit verband met het volgende worden volstaan: eerst verkiezen de dienaren, dan stellen zij de door hen gewenste persoon voor aan de [Kleine] Raad;¹⁷⁴ keurt deze hem goed, dan aanvaardt hij hem en geeft hem een getuigschrift waarop hij in een kerkdienst wordt voorgesteld aan de gemeente, opdat hij met algemene toestemming van de vergadering der gelovigen ontvangen wordt (10).

Bij de aanstelling van de ouderlingen gaat het iets anders toe. Daarom trent lezen wij: 'Zoals het [thans] gesteld is met deze kerk, zou het goed zijn er twee te kiezen uit de Kleine Raad, vier uit de Raad der Zestig en zes uit de Raad der Tweehonderd, mannen van goede en eerbare levenswandel, onberispelijk en buiten elke verdenking, bovenal godvrezend en van goed geestelijk inzicht'. Bij de verkiezing moet er rekening mee worden gehouden dat er ouderlingen in elk kwartier moeten zijn, zodat er overal toezicht is (49). Wat de wijze van verkiezing betreft: de Kleine Raad zal de meest geschikte personen voordragen en daartoe in overleg treden met de predikanten. Deze personen worden vervolgens ter goedkeuring voorgesteld aan de Raad der Tweehonderd (50).

172 „que lescription nomme aussi aucunesfois 'evesques' anciens et ministres". *OS*, II, p. 328, 11 sq.

173 'corrections fraternelles'.

174 'conseil'. Bedoeld is de *Kleine Raad*, die overigens in de *Ordonnances* dikwijls aangeduid wordt als 'la Seigneurie', 'Messieurs' of 'messieurs du conseil'. In dit overzicht vertaal ik meestal met Raad of Kleine Raad.

Tenslotte wordt nog bepaald, dat aan het eind van elk jaar, dwz. na elke raadsverkiezing, de ouderlingen hun mandaat ter beschikking stellen en de Kleine Raad zal overwegen of zij gehandhaafd dan wel vervangen moeten worden. Het wordt echter niet dienstig genoemd de ouderlingen dikwijls zonder oorzaak te vervangen (55).¹⁷⁵

De vergadering van ouderlingen en predikanten

Wij richten nu de blik op de bepalingen aan het einde van de *Ordonnances*.

Onder het opschrift: 'De l'ordre quon doibt tenir envers les grans, pour observer bonne police en lesglise'¹⁷⁶ treffen wij hier enige bepalingen aan betreffende een gemeenschappelijke vergadering van de bovengenoemde ambtsdragers. Eenmaal per week, op donderdagmorgen, moeten de ouderlingen met de predikanten bijeenkomen¹⁷⁷ om na te gaan of er in de kerk enige 'desordre' is en zich gemeenschappelijk te bezinnen over de middelen ter verbetering wanneer dit nodig is (151). Omdat zij geen enkel gezag noch juridische bevoegdheid tot het uitoefenen van dwang zullen hebben,¹⁷⁸ zal de Raad hun een van zijn ambtenaren (officières) ter beschikking stellen om diegenen die zij een vermaning willen geven, te ontbieden (appeller) (152). Indien iemand uit minachting weigert te verschijnen, dan zijn zij verplicht de Raad daarvan in kennis te stellen opdat deze de zaak tot een oplossing kan brengen (153).

De tuchtorde

Onder het opschrift: 'Sensuivent les personnes que les anciens ou comys doibvent admonester et comme on doibvera proceder',¹⁷⁹ volgt de eigenlijke tuchtorde.

Deze begint met twee bepalingen van een geheel eigen karakter dat straks nog duidelijker aan het licht zal treden. Ze luiden aldus:

'Wanneer iemand een leer voorstaat die ingaat tegen de aanvaarde leer, zal hij worden ontboden voor een onderhoud. Indien hij zich voegt, zal men hem laten heengaan zonder opzien te verwekken of hem in een kwade roep te brengen. Is hij hardnekkig, dan zal men hem herhaaldelijk vermanen, totdat blijkt dat strenger optreden geboden is. In dat geval zal hem de gemeenschap

175 *OS*, II, p. 340, 20 sq.: 'Combien quil ne seroit expedient de les changer souvent sans cause, quant ilz se acquiteront de leur devoir fidellement'.

176 *OS*, II, p. 357, 21 sq. 'L'ordre quon debvra tenir envers les petits enfans', die over de catechese aan de jeugd handelt, voor het volgen waarvan vooral de ouders maar ook 'les maistres' van de school verantwoording dragen (p. 356, 17 sqq. — 357, 20) kan buiten beschouwing blijven.

177 'Que les anciens . . . sassemblent . . . avec les ministres . . .'. *OS*, II, p. 358, 6 sq.

178 'Pource quilz nauront nulle auctorite ne jurisdiction pour contraindre'. *OS*, II, p. 358, 10 sq.

179 *OS*, II, p. 358, 17 sq.

van het avondmaal worden ontzegd en zal men hem bekend maken bij de overheid' (154).

'Wanneer iemand in zijn kerkgang nalatig is in zulk een mate dat men duidelijke minachting van de gemeenschap der gelovigen kan waarnemen, of wanneer iemand zich openbaart als een verachter van de kerkelijke orde, dan zal men hem vermanen, en als hij zich gewonnen geeft en gehoorzaamt, in alle vriendelijkheid laten heengaan. Volhardt hij echter in het kwaad zodat het van kwaad tot erger gaat, dan scheidt men hem, na hem driemaal vermaand te hebben, van de kerk af en maakt hem bekend bij de Raad' (155).

Tussen Calvijn en de Raad is naderhand vooral over de interpretatie van deze artikelen veel gestreden.¹⁸⁰ Daarom laten wij ze hier ook in de oorspronkelijke tekst volgen:

'Sil y a quelqun, qui dogmatise contre la doctrine reseue, quil soit appelle pour conferer avec luy. Sil se reнге, quon le renvoy sans scandale ne diffame. Sil est opiniastre, quon ladmoneste par quelquesfois, iusques a ce quon verra quil sera mestier de plus grande severite: et lors, quon luy interdise la communion de la cene et quon le denonce au magistrat'.

'Si quelqun est negligent de convenir a lesglise, tellement quon appercoive ung mespris notable de la communion des fidelles, ou si quelqun se monstre estre contempteur de lordre ecclesiastique, quon ladmoneste, et sil se rend obeissant, quon le renvoye amyablement. Sil persevere de mal en pis, apres lavoit troys fois admoneste, quon le separe de lesglise et quon le denonce a messieurs' (OS, II, p. 358, 19—31).

Hierop volgen een aantal bepalingen met betrekking tot 'la vie dun chascun'. Ze worden ingeleid door de uitspraak dat bij het bestraffen van de zonden (fautes) moet worden gehandeld 'selon lordre que nostre seigneur commande' (156).¹⁸¹

Met betrekking tot de *geheime zonden* (vices secretz) wordt hierna de volgende gedragslijn voorgeschreven. Geheime zonden moeten in het geheim worden bestraft. Niemand mag zijn naaste voor de kerk brengen om hem te beschuldigen van een niet openbare en niet ergernis gevende zonde, dan na ervaren te hebben dat deze zich tegen zijn vermaan verzet. Zij die de persoonlijke vermaningen van hun naaste in de wind slaan, zullen door de kerk (par lesglise) opnieuw worden vermaand.

De bedoeling zal wel zijn: in één van de reeds eerder genoemde vergaderingen van de ouderlingen met de predikanten op donderdagmorgen.

Willen zij op geen enkele wijze tot rede komen noch hun zonde erkennen — ofschoon het bewijs daarvan hun is geleverd — dan zal hun worden aan-

¹⁸⁰ Vgl. blz. 180 vv.

¹⁸¹ Hiermee wordt ongetwijfeld de regel van Matth. 18 : 15 bedoeld. Vgl. echter blz. 176.

gezegd dat zij zich van het avondmaal hebben te onthouden totdat zij tot een betere gezindheid terugkeren (157).¹⁸²

Bij de *algemeen bekende en openbare zonden* (*vices notoires et publiques*) die de kerk niet kan negeren,¹⁸³ maakt het verschil of men te doen heeft met *vergripen* (*faultes*) of met *schanddaden* (*crimes*). Heeft men te maken met *vergripen* die slechts vermaning verdienen,¹⁸⁴ dan is het de taak van de ouderlingen diegenen die zich daarmee besmet hebben, te ontbieden en hen vriendelijk te vermanen zich op dat punt te verbeteren. Neemt men daarop verbetering waar, dan make men het hun verder niet moeilijk.¹⁸⁵ Gaan zij echter met kwaaddoen door, dan zal men hen opnieuw vermanen. En als op de duur niets baat, zal men hun, als aan verachters van God, aanzeggen dat zij zich van het avondmaal hebben te onthouden, totdat bij hen verandering van levenswandel kan worden opgemerkt (158).

Wat betreft de *schanddaden* die niet slechts vermaning met woorden verdienen, maar terechtwijzing vergezeld van kastijding,¹⁸⁶ als iemand daarin gevallen is, zal hem aangezegd moeten worden dat hij zich enige tijd — al naar het geval langer of korter — van het avondmaal heeft te onthouden, opdat hij zich voor God verootmoedige en zijn zonde beter lere kennen (159).

De laatste bepalingen met betrekking tot de uitoefening van de tucht luiden: 'Als iemand aan wie het avondmaal verboden is, uit koppigheid of opstandigheid daar toch toe zou willen doordringen, zal het de taak van de dienaar zijn hem terug te zenden, daar het hem niet geoorloofd is zo iemand tot de avondmaalsgemeenschap toe te laten. En toch moet alles met zo'n gematigdheid geschieden dat niemand door strengheid terneergedrukt wordt, en zelfs de terechtwijzingen zullen niets anders zijn dan medicijnen om de zondaars tot onze Heer terug te leiden' (164).¹⁸⁷

Onmiddellijk volgt dan de slotbepaling van de hele kerkorde: deze [kerk]-inrichting zal niet alleen gelden voor de stad maar ook voor de van de 'seigneurie' afhankelijke dorpen (166).

§ 10. KANTTEKENINGEN

Met opzet maken wij reeds nu, na de weergave van de op ons onderwerp be-

182 'jusques a ce quilz reviennent en meilleure disposition'. *OS*, II, p. 359, 9 sq.

183 'que lesglise ne peult pas dissimuler'. *OS*, II, p. 359, 11 sq.

184 'faultes, qui meritent seulement admonition'. *OS*, II, p. 359, 12 sq.

185 'ne les plus molester'. *OS*, II, p. 359, 15 sq.

186 '. . . crimes qui ne meritent pas seulement remonstration de paroles, mais correction avec chastement . . .' *OS*, II, p. 359, 21.

187 'Et neantmoins que tout cela soit tellement modere, quil ny ait nulle rigueur dont personne soit greve, et mesmes que les corrections ne soient sinon medecines, pour reduyre les pecheurs a nostre seigneur'. *OS*, II, p. 360, 41 — 361, 2.

trekking hebbende *concept*-bepalingen, onze eerste commentariërende kanttekeningen. Dat heeft het voordeel dat straks de verschillen tussen de *Ordonnances* in haar meest calvijnsse vorm en de latere redacties duidelijker uitkomen.

De predikanten en ouderlingen

a. Opvallend zijn enkele verschillen tussen de gang van zaken bij de aanstelling van predikanten en die van ouderlingen. Bij de aanstelling van de eersten nemen de reeds aanwezige predikanten het initiatief, pas daarna wordt de Raad geraadpleegd; bij de aanstelling van de ouderlingen gebeurt feitelijk het omgekeerde. Bij de aanstelling van de predikanten wordt approbatie door de gemeente voorgeschreven, bij die van ouderlingen slechts approbatie door de Raad der Tweehonderd. Het is duidelijk: de overheid kon op de aanstelling van de ouderlingen méér invloed uitoefenen dan op die van de predikanten. Overigens zou de formele aanstelling van beide categorieën ambtsdragers geschieden door de Raad. Wij hebben al eerder gezien dat Calvijn daartegen geen principieel bezwaar had.¹⁸⁸

b. Maar zou hij dan ook geen bedenking hebben gehad tegen de bepaling dat de ouderlingen uitsluitend uit één van de raden van Genève moesten worden gekozen? Er zijn redenen om aan te nemen van wèl.

aa. Zowel in de *Articles* als in hun memorandum aan de synode van Zürich hadden Calvijn en Farel gepleit voor de aanstelling van rechtschappen, wijze mensen van onbesproken gedrag tot ouderlingen. Uit niets blijkt dat die volgens hen alleen uit de leden van de stedelijke raden moesten worden gekozen.¹⁸⁹

bb. De *Registres du Conseil* vermelden onder 1 februari 1560 dat de Raad die dag beraadslaagde over een verzoek van de predikanten om bij de verkiezing van de ouderlingen uit de Raad der Tweehonderd voortaan geen onderscheid meer te maken tussen 'citoyens' en 'bourgeois'. De predikanten voerden daarvoor aan: 'veu mesmement que quant on voudroit suyvre la parolle de Dieu il faudroit avoir liberte deslire de tout le peuple les plus propres'.¹⁹⁰

Ziehier dus Calvijns ideaal: verkiezing van de meest geschikten uit heel de gemeente. Hij heeft dit ideaal niet kunnen verwezenlijken, in 1541 evenmin als in 1561. Het antwoord op de vraag: waarom niet?, ligt min of meer verscholen in de beginwoorden van de bepaling dat de ouderlingen uitsluitend uit de diverse stedelijke raden moeten worden benoemd: '*Comme ceste esglise est disposee*'.¹⁹¹ Zou daarmee bedoeld zijn dat er buiten die raden geen geschikte personen waren te vinden? Het is niet erg waarschijnlijk, in 1561 nog minder dan in 1541. Bedoeld zal wel zijn dat het ideaal niet kon worden verwezenlijkt

188 Vgl. blz. 87, aant. 175; 151.

189 Vgl. blz. 87, 155.

190 *OC*, XXI, c. 727.

191 *OS*, II, p. 339, 20.

gezien de verhoudingen op politiek en bestuurlijk gebied in Genève. Daarmee moest nu eenmaal rekening worden gehouden.

Intussen hoeft dat nog niet te betekenen dat de betreffende bepaling tegen Calvijns *wil* in het concept is gekomen. Het is immers mogelijk dat hij zich al in de voorbereidende commissie naar de eisen van de praktijk heeft gevoegd. Dat zou hij dan te gemakkelijker gekund hebben omdat enige andere dingen die hem veel zwaarder wogen, behoorlijk waren vastgelegd. In de eerste plaats werd als vereiste voor de benoembaarheid tot ouderling niet alléén het lidmaatschap van een van de raden genoemd: de ouderlingen moesten ook 'les plus propres qu'on pourra trouver et les plus suffisans' zijn. In de tweede plaats zouden de predikanten mee helpen uitmaken wie dat waren.¹⁹² In de derde plaats zouden de raadsleden na hun benoeming tot ouderling een van de vier 'ordres d'offices' vormen die de Heer voor zijn kerk had ingesteld, dus: duidelijk *kèrkelijk* gekwalificeerd zijn. Tenslotte bedenke men nog dat Calvijn er *op zichzelf* geen enkel bezwaar tegen had 'dadmettre au Consistoire gens de justice et chefs de police'. Als zij maar geschikt waren en in staat 'entre les deux charges et estats' te onderscheiden.¹⁹³

De wekelijkse vergadering

Met betrekking tot de wekelijkse vergadering van de ouderlingen en predikanten kan met twee opmerkingen worden volstaan. In de eerste plaats dat deze vergadering in het concept nog *naamloos* is. En vervolgens dat men achter het éérst noemen van de ouderlingen¹⁹⁴ niets bijzonders moet zoeken, bv. geen poging hen te verheffen boven de predikanten. Het was nu eenmaal zo, dat er straks, als de *Ordonnances* in werking zouden treden, méér ouderlingen dan predikanten zouden zijn: twaalf tegenover vijf. Het zou tot 1557 duren eer er tussen de beide categorieën een numeriek evenwicht was.¹⁹⁵

192 *OS*, II, p. 339, 29 sq.

193 *Calvijn aan Morel*, 10 jan. 1562, in welke brief hij ook nog schrijft: 'D'exclure ceux qui sont au gouvernement civil, quilz ne soyent aussi bien superintendens au regime spirituel, il me semble que ce seroit contre toute raison'.

194 Vgl. blz. 169, aant. 177.

195 Zo Köhler, *a.a.O.*, II, S. 577, terecht. Vgl. *OC*, XXI, c. 660 (onder 7 febr. 1557), waar als 'Assesseurs ecclésiastiques' genoemd worden: Calvijn, Des Gallars, Bourgoing, Chauvet, Cop, De Saint-André, Macard, Enoch, Colladon, Dupont, Baduel en Colognes [= François Morel dit de Cologne]. Dit twaalfstal bestond uit de stadspredikanten, aangevuld met predikanten van het land. Wanneer Heyer, *l.c.*, p. 19, ten aanzien van de kerkeraad opmerkt: 'composé des pasteurs de la ville et de douze anciens', klopt dit alleen op de vroegere situatie, die tot 1557 duurde en niet, zoals Monter, *l.c.*, p. 137, meent (vgl. *OC*, XXI, c. 594, waar onder 10 febr. 1555 zeven stadspredikanten worden genoemd) tot 1555. In elk geval is de bewering van Pfisterer, *a.a.O.*, S. 14, 102, dat het aantal predikanten in de kerkeraad in Calvijns tijd nooit boven de tien is gekomen en de ouderlingen dus altijd de meerderheid hebben gevormd, onjuist. Soms gelastte de Raad dat een bepaalde kwestie onderzocht zou worden door 'les ministres tant dedans que

De twee fundamentele bepalingen

De twee bepalingen waarmee de eigenlijke tuchtregeling opent (154, 155), dragen — het werd al opgemerkt¹⁹⁶ — een bijzonder karakter. Dat treedt duidelijk aan het licht wanneer wij ze vergelijken met de bepalingen die erop volgen.

a. Alleen in deze twee bepalingen worden enige zonden *bij name* genoemd: het voorstaan van een leer die ingaat tegen de aanvaarde, en duidelijke verachting van de kerkelijke gemeenschap en orde.

b. Bij het optreden tegen de bedrivers van deze zonden is geen sprake van een voorafgaand vermaan onder vier ogen. Zij worden ineens (door de ouderlingen en predikanten) ontboden voor een onderhoud. Blijkbaar worden deze zonden altijd als *publieke* zonden beschouwd.

c. De maatregel die genomen wordt wanneer dit onderhoud en andere die nog volgen, niet het gewenste resultaat opleveren: de afhouding van het avondmaal, wordt hier strenger, haast zou men zeggen bitser, geformuleerd dan in de volgende bepalingen waarin deze maatregel ook wordt genoemd. Leest men dáár: men *zegge hen aan* (quon leur denonce) dat zij zich van het avondmaal hebben te onthouden (sabstenir) *totdat . . .*,¹⁹⁷ hier heet het, en dan *zònder enig 'totdat'*: men *ontzegge* (of: *verbiede*) hem de gemeenschap van het avondmaal, en: men *scheide hem af* van de kerk. De afhouding van het avondmaal heeft hier duidelijk een radikaler en definitiever karakter.

d. Alleen in deze twee bepalingen is behalve van ontzegging van het avondmaal ook sprake van een bekend maken van de zondaar bij de overheid, uiteraard met de bedoeling dat thans deze tegen hem maatregelen zal nemen.

De strekking van beide bepalingen is niet moeilijk te vatten. Ze knopen in zoverre aan bij de tijdens Calvijs eerste verblijf in Genève genomen maatregelen met betrekking tot het rechte begin van de kerk, dat ze ervan uitgaan dat dit begin is gemáákt: thans is er in Genève een 'doctrine reçue'.¹⁹⁸ Maar wat bereikt werd, mag niet weer verloren gaan. De kerk moet een gemeenschap van belijders van de aanvaarde leer blijven. Welnu, wie welbewust tegen die leer ingaat of zich consequent van die gemeenschap afzijdig houdt, maakt zichzelf tot een buitenstaander. De kerk kan daar slechts op één wijze adequaat op reageren, nl. met de tegenmaatregel van een radikaal avondmaalsverbod en 'separatie' van de kerk. Hier zijn echter óók overheidsmaatregelen passend. Welke, dat wordt niet expliciet aangegeven. Maar de bedoeling van het 'denoncer au magistrat' laat zich gemakkelijk gissen: als de zachttere maatregelen van de

dehors la ville ensemble le consistoyre', dus door alle predikanten en ouderlingen gezamenlijk. *Reg. du Conseil*, 17 maart 1546, *OC*, XXI, c. 374. Vgl. blz. 270 v.

¹⁹⁶ Blz. 169.

¹⁹⁷ *OS*, II, p. 359, 8 sqq., 17 sqq., 22 sqq.

¹⁹⁸ *Ord. ecll.*: 'la doctrine approuee en lesglise' (*OS*, II, p. 329, 16 sq.), 'doctrine . . . receue en lesglise' (p. 334, 2 sq.), 'la doctrine receue' (p. 358, 19).

kerk niet helpen, zal de overheid voor strengere, zelfs voor verbanning, niet mogen terugdeinzen.¹⁹⁹

Wij moeten bij deze twee bepalingen nog enige opmerkingen maken, maar dat kan geschikter nadat wij eerst aandacht geschonken hebben aan de eigenlijke tuchtregeling.²⁰⁰

De tuchtorde

Ten aanzien van de eigenlijke tuchtorde moet de aandacht worden gevestigd op de volgende punten.

a. De zonden die het kerklid tuchtwaardig maken.

De rubricering van deze zonden komt niet woordelijk maar wel zakelijk overeen met die in de *Institutie*. Men vergelijkte:

Ord.: 'vices secretz' (157), *Inst.*: 'péchez cachez', 'fautes secrètes', 'pechez plus occultes'.²⁰¹

Ord.: 'vices notoires et publiques' (158). *Inst.*: 'péchez publiques', 'péchez manifestes notoires'.

Ord.: 'fautes qui meritent seulement admonition' (158). *Inst.*: 'fautes moindres', 'fautes plus légères'.

Ord.: 'crimes qui ne meritent pas seulement remontrance de paroles, mais correction avec chastement' (159).²⁰² *Inst.*: 'crimes ou actes vilains et meschans'.

Anders dan in de twee zo even besproken bepalingen en ook dan in de bepalingen met betrekking tot de tucht over de predikanten worden hier geen concrete zonden genoemd. Dit is begrijpelijk: het is immers onmogelijk ook maar een enigermate complete opsomming te geven. Ongetwijfeld zal men echter bij de 'fautes' en de 'crimes' die in de gemeenteleden bestraft moeten

199 Vgl. voor het 'durius' zijn van het overheidsoptreden o.a. Calvijns brief aan Poppius. Zie blz. 132, aant. 442.

200 Blz. 177 v.

201 Vgl. voor de Latijnse benamingen blz. 89 v.

202 Pfisterer vertaalt in *Bekennisschriften-Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 101: 'Hat aber einer sich eines Verbrechens schuldig gemacht, das nicht nur eine Vorhaltung durch Worte, sondern eine Zurechtweisung samt einer *gerechlichen Strafe* nach sich zieht, ...'. De weergave van 'chastement' door de door mij gecursiveerde woorden kan de gedachte oproepen (waarschijnlijk tegen Pfisterers bedoeling) aan een *overheidsstraf*. Vgl. echter IV, 12, 6 (*VG*), waar Calvijn met betrekking tot de 'fautes plus légères' verklaart: 'il suffit d'user de réprehension de paroles' en met betrekking tot de 'crimes': 'il les faut chastier plus rudement; car ce n'est point assez de corriger de paroles celui qui a offensé l'Eglise par mauvais exemple, *mais il mérite d'estre privé de la communion de la Cène* ... Car saint Paul n'use point seulement de réprehension de paroles contre le Corinthien, *mais il le reiette de l'Eglise*'. Duidelijk blijkt hier, dat met 'correction avec chastement' een *kerkelijke* bestraffing bedoeld is: beroving van de avondmaalsgemeenschap of afsnijding van de kerk.

worden, moeten denken aan dezelfde of soortgelijke zonden als in de beide catalogi van predikantszonden genoemd worden.²⁰³

b. De gang van zaken bij de tuchtoefening.

aa. De uitspraak in de inleidende bepaling, dat gehandeld moet worden 'selon lordre que nostre seigneur commande' (156) waarbij zeker moet worden gedacht aan Matth. 18 : 15 vv., is niet geheel correct. Want bij de publieke zonden wordt — in feite ook volgens de *Ordonnances* — de regel gevolgd van 1 Tim. 5 : 20.²⁰⁴

bb. Al is de overeenstemming tussen de hier voorgeschreven wijze van handelen en Calvijns theorie daaromtrent in het algemeen evident, enkele dingen vallen wel op. In de eerste plaats krijgt men de indruk dat de zondaar zich voor het in ontvangst nemen van alle vermaningen, behalve dan van die welke 'son prochain' hem toedient, zich buitenshuis moet begeven, nl. naar de vergadering van de ouderlingen en predikanten. Dat deed de *Institutie* althans in deze exclusiviteit niet vermoeden.²⁰⁵ Vervolgens ontbreken enkele onderdelen uit de theorie: het vermaan van de zondaar onder getuigen,²⁰⁶ het voltrekken van de excommunicatie in een samenkomst van de gemeente²⁰⁷ met haar instemming en goedkeuring, en de verzoening met en de wederopneming in de gemeente. Dat waren, zo bleek ons, onderdelen waaraan Calvijn grote waarde hechtte, vooral aan de twee eerstgenoemde. Daarom is het moeilijk hier aan toevallige omissies te denken. Wij moeten haast wel aannemen dat de commissie voor de kerkorde, althans in meerderheid, voor het opnemen van deze punten niet heeft gevoeld. Zou zij er zèlf bezwaar tegen gehad hebben, of een meerderheid in haar? Dat is heel goed mogelijk. Maar het kan óók zijn dat de commissie er niet voor gevoeld heeft omdat ze voorzag dat voor déze

203 Pfisterer in: *a.a.O.*, (Jacobs), S. 100, Anm. 35, meent: 'die beiden Zuchtordnungen [die voor de predikanten en die voor de gemeenteleden] ergänzen sich gegenseitig'. Omdat 'die Anlässe zum Eingreifen des Zuchtgerichts' in de eerste staan, behoeven ze in de tweede niet nòg eens vermeld te worden. Maar de 'Anlässe' kunnen bij de predikanten en gemeenteleden niet *precies* dezelfde zijn; daarvoor bevatten de zondencatalogi in de tuchtorde voor predikanten te veel specifieke 'domineeszonden'. Vgl. blz. 266. Laat men die weg, dan blijven er nog wel genoeg over. Maar dan is het beter met Léonard, *Histoire du Protestantisme*, I, p. 298, te zeggen: „Les 'vices' ou 'crimes' à réprimer sont analogues à ceux que l'on pouvait reprocher aux anciens". ('Anciens' moet een verschrijving zijn voor 'pasteurs').

204 Vgl. blz. 100 vv.

205 Pas later kwam het tot regelmatig huisbezoek. Vgl. blz. 194.

206 De *Ord. eccl.* spreken van een vermaand worden 'derechef par lesglise' wanneer de 'admonitions particulieres' in de wind worden geslagen. *OS*, II, p. 359, 5 sqq. Maar bij 'lesglise' moet men, evenals p. 359, 2, niet aan gemeenteleden-getuigen denken, maar aan de ambtsdragers of aan wat weldra het 'consistoire' zou heten. Dat blijkt duidelijk uit de *Ord. eccl.* van 1576, waarin 'lesglise' vervangen is door 'consistoire'. Heyer, *l.c.*, p. 294 s.

207 De *Articles* hadden daar nog voor gepleit. *OS*, I, p. 373, 29 sqq. Zie blz. 147. Vgl. de opmerking van Galli, *Kirchenstrafen*, S. 233, dat 'diese Auffassung ... in die Gesetzgebung nicht übergegangen' is.

onderdelen in de raden tòch geen meerderheid zou te vinden zijn. Met zekerheid valt hier niets te zeggen, ook niet over het standpunt door Calvijn persoonlijk tijdens de besprekingen in de commissie ingenomen.

Er blijft hier één interessante vraag over: als de excommunicatie niet zou mogen worden voltrokken in een samenkomst van de gemeente, wáár dan wel en door wíe dan wel? Een vraag waarop wij terugkomen.²⁰⁸

Onduidelijkheden in de tuchtorde

De raden van Genève hebben — wij zullen dat nog zien — in de door de commissie ontworpen *Ordonnances* een aantal wijzigingen aangebracht, geen enkele echter in de daarin voorkomende tuchtorde (154-159). Men zou zeggen: daarover waren de commissie, Calvijn inclusief, en de stadsraden het dus eens. Toch is juist deze tuchtorde een bron van conflicten geworden tussen Calvijn en de geneefse overheid.

Hoe is dit te verklaren? Het antwoord moet luiden: uit de vage en onduidelijke formulering van enkele belangrijke punten zodat daarover gemakkelijk verschil van interpretatie kon ontstaan.

Voor Calvijn leed het geen twijfel of in de tuchtorde werd het recht van de tuchttoefening tot en met de excommunicatie, toegekend aan de kerk, met name aan de ouderlingen en predikanten.²⁰⁹ Maar een andere interpretatie was niet helemaal uitgesloten. Want woordelijk stond er in de tuchtorde nergens dat de excommunicatie moest worden voltrokken door de ouderlingen en predikanten. Telkens werd het handelende subject aangeduid met 'on' (154, 155, 157, 158), 'men', een woordje waar men verschillende kanten mee uit kon, zelfs de kant van het totaal ontzeggen van het excommunicatierecht aan de kerkelijke ambtsdragers.²¹⁰ Die weg zou inderdaad worden ingeslagen, naar wij te zijner tijd zullen zien.²¹¹

Zo kon ook de vraag rijzen wat toch precies de bedoeling was van het bij de overheid bekend maken van hen aan wie 'men' het avondmaal had ontzegd vanwege hun ingaan tegen de aanvaarde leer of hun consequent onkerkelijk

208 Blz. 178.

209 Hij stond daarin m.i. sterk. Voor zijn opvatting pleitte bv. de omschrijving van de taak der dienaren (4), der ouderlingen (48), der vergadering van beiden (151). Vgl. *OS*, II, p. 328, 12 sqq.; 339, 15 sqq.; 358, 6 sqq. — Ook konden toch met de 'on' (in 154, 155; *OS*, II, p. 358, 24, 30), die een zaak 'au magistrat' of 'a messieurs' bekend maakt, moeilijk magistraat en 'messieurs' zelf bedoeld zijn.

Dat Calvijn onder 'on' pertinent de kerkeraad verstond, blijkt ook uit de 'summa' van de *Ord. eccl.*, die hij 26 nov. 1553 aan de predikanten van Zürich toezond. *OC*, XIV, c. 678 sqq. Ofschoon hij zegt, dat 'ad verbum excerpta sunt capita', substitueert hij rustig 'on' enige malen door 'consistorium' (c. 678). Vgl. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 609.

210 In elk geval aan de predikanten. Wel de ouderlingen, niet de predikanten worden *OS*, II, p. 358, 17; 359, 13, vermeld.

211 Blz. 203 v.

leven (154, 155). Voor Calvijn was dit volkomen duidelijk: nadat de predikanten en ouderlingen op zulke personen de kerkelijke maatregel van de excommunicatie hadden toegepast, diende de overheid hen thans burgerlijk te straffen. Maar was ook hier geen andere interpretatie mogelijk? Bv. deze: de ambtsdragers der kerk komen tot het *oordeel*, dat de bedoelde personen de excommunicatie *verdienen*; zij brengen dit oordeel ter kennis van de overheid, die in volledige vrijheid beziet wat ze daarmee doen zal. Met andere woorden: niet de kerk heeft het recht van excommunicatie — die vermaant alleen — maar uitsluitend de overheid.

Hier keert ook de vraag terug die wij zo even al opperden: waar en door wie moest de excommunicatie worden voltrokken als dit niet in een kerkdienst mocht geschieden? Volgens Calvijn en zijn medestanders: in de vergadering van de ouderlingen en de predikanten. Maar de overheid van Genève heeft zich meermalen op het standpunt geplaatst: neen, in de vergadering van de Kleine Raad en zich daarvoor zelfs op de *Ordonnances* beroepen!²¹²

Een onmogelijk beroep? Werkelijk onmogelijk zou het misschien geweest zijn, wanneer in de *Ordonnances* niet alleen de handelende personen en instanties duidelijker dan met het woordje 'men' benoemd zouden zijn, maar wanneer daarin ook onomwonden gebruik was gemaakt van de woorden 'excommunicatie' en 'excommuniceren'. Dat was niet het geval, toch wel iets zeer merkwaardigs in een kerkorde waarvan Calvijn de voornaamste auteur was.²¹³ Er werd gesproken van 'interdire la communion de la cene' (154), van 'separer de lesglise' (155) en 'denoncer quilz ayent a sabstenir de la cene' (158, vgl. 159),²¹⁴ allemaal termen die voor Calvijn synoniemen waren van excommuniceren. Maar dat woord zelf kwam er niet éénmaal in voor, zelfs in het ontwerp niet. Dan kan het niet anders of er moet in de commissie reeds oppositie tegen geweest zijn. Ook hier kan men vragen: oppositie op grond waarvan? Van in eigen boezem levende bezwaren? Of van bezwaren waarvan men vooraf al vermoedde dat ze in de raden naar voren zouden worden gebracht? Het is voor ons niet meer uit te maken. Maar 'ergens' moet het woord, en niet alleen het woord, óók de erdoor aangeduide zaak, zó impopulair geweest zijn dat het zelfs het ontwerp niet kon halen. Calvijn heeft zich er kennelijk bij neergelegd. Hij kon dat omdat in andere woorden de zaak waar het hem om ging duidelijk genoeg aangegeven was. Althans *zijns inziens*.

Kerk en overheid

In het voorafgaande is al enige malen iets gebleken van een zeker samen-

212 Vgl. blz. 203 vv.

213 Behalve in de *Inst.* had Calvijn ook in de *Articles, Cat.* 1537 en *Conf.* 1537, openlijk gesproken van 'excommunication' en 'excommunier'. *OS*, I, p. 369, 13; 372, 8; 373, 34; 374, 10—13; 415; 424. Vgl. ook blz. 236.

214 *OS*, II, p. 358, 23 sq., 30; 359, 9, 17 sq., 22 sq.

spel van kerk en overheid: bij de aanstelling van de voor de uitoefening van de tucht aangewezen ambtsdragers (10, 50) en bij het optreden tegen hen die door ingaan tegen de aanvaarde leer of door minachting van de kerkelijke gemeenschap en orde zichzelf in feite buiten de kerk plaatsen (154, 155).

Vooraf in dat laatste geval is de bedoeling — wij mogen wel zeggen: *Calvijns* bedoeling — duidelijk: kerk en overheid moeten elkaar helpen. Wij zien dat ook op andere punten. De overheid stelt een ambtenaar ter beschikking om de daarvoor in aanmerking komende zondaars aan te zeggen dat zij voor de vergadering van ouderlingen en predikanten moeten verschijnen (152). Als desondanks de schuldige niet verschijnt, verschaft zij 'remedie' (153).²¹⁵ Van haar kant zal de kerk de loop van het wereldlijk recht niet in de weg staan. Ontdekt ze bv. onder de kinderen voor wie de doop wordt aangevraagd een bastaard, dan zal ze daarvan de justitie op de hoogte stellen (69).

In het algemeen kan men zeggen: dit was de samenwerking die Calvin wenste: samenwerking met wederzijds respect voor elkaars bevoegdheden. Ten aanzien van de kerkelijke tucht wilde dit voor hem zeggen: geen inmenging van de overheid in de uitoefening daarvan. Wel wordt de overheid ingelicht als met welbewuste voorstanders van afwijkende leer of onverbeterlijke onkerkelijken (154, 155) de kerkelijke banden worden doorgesneden, maar over de tucht over 'gewone' zondaars, zelfs over hun eventuele excommunicatie, verschaft de kerk aan de overheid géén mededeling (157-159).²¹⁶ Tenminste, nog eens, zó las *Calvin* de *Ordonnances*.

§ 11. DE TWEEDE REDACTIE

Drie collega's van Calvin, die in de vergaderingen van de commissie ogenschijnlijk steeds aan zijn zijde hadden gestaan, gingen nadat de commissie het concept vastgesteld had, de leden van de Kleine Raad langs om die op te wekken toch niets prijs te geven van wat zij in handen hadden en geen afstand te doen van de macht die hun door God was toevertrouwd.²¹⁷ Bij meer dan een zal dit overbodige moeite zijn geweest; dat blijkt wel uit de wijzigingen die de Kleine Raad aanbracht in het ontwerp.²¹⁸

215 Ook de bepaling 'quon en face le rapport a messieurs' wanneer vaders die niet zorgen dat hun kinderen geregeld de catechisatie bezoeken, niet naar 'bon conseil' vanwege de kerk luisteren (146) zal Calvijns instemming gehad hebben. Vgl. de *Articles*. Blz. 148.

216 Vgl. echter blz. 204, 237.

217 *Calvin aan Myconius*, 14 maart 1542, *Herminjard*, VII, p. 439: '...ne quod haberent in manu ad pedes projicerent (sic loquebantur), ne potestate quam illis Deus contulisset, se abdicarent etc.' De drie collega's waren De la Mare, Bernard en Champe-reau.

218 Vgl. de opmerking van Cornelius, *a.a.O.*, S. 375, dat 'sich überhaupt fast die ganze Verhandlung um die Sicherstellung der Staatsgewalt gegen die bedenkliche Ausdehnung der kirchlichen Machtsbefugnisse drehte'.

De ouderlingen en predikanten

In het begin van de *Ordonnances* werd in de opsomming van de 'quatre ordres d'offices' achter 'les anciens' toegevoegd: 'aultrement nommes Comys pour la seigneurie' (2).²¹⁹ Een soortgelijke toevoeging werd *overal* aangebracht waar de ouderlingen vermeld werden!²²⁰ De bedoeling was duidelijk: de Raad wilde degenen die straks in de kerk het ambt van ouderling zouden bekleden, ook in die functie blijven beschouwen als vertegenwoordigers en mandatarissen van hém.

In de omschrijving van het ambt van de 'pasteurs' is opvallend het schrappen van 'evesquez' in het reeksje andere in de Schrift voorkomende namen voor deze soort ambtsdragers (4). Blijkbaar vond men dit een te pretentieuze equivalent.²²¹

De toegevoegde slotbepaling

Eerder werd al opgemerkt dat in de eigenlijke tuchtregeling geen enkele zakelijke wijziging werd aangebracht. Wel werd aan het ontwerp een slotbepaling toegevoegd²²² die een gevaarlijke bedreiging inhield voor heel Calvijns streven. Ze luidde aldus: 'Evenzo hebben wij verordend dat genoemde dienaren zichzelf geen enkele jurisdictie (nulle iurisdiction) mogen toekennen, maar alleen de partijen moeten horen en dezen de bovengenoemde vermaningen doen toekomen. En naar aanleiding van hun rapport zullen wij besluiten tot het oordeel, dat door het geval vereist wordt'.

'Nulle iurisdiction'! Zeker, dat stond ook al in het ontwerp: de dienaren en de ouderlingen hebben geen enkel gezag noch jurisdictie (151).²²³ Maar in datzelfde ontwerp werd ook gesproken over ontzeggen van het avondmaal en afscheiden van de kerk. Dat was naar *ieders* opvatting óók jurisdictie, naar Calvijns opvatting was het *geestelijke* aan de kerk toekomende jurisdictie, die dus onmogelijk begrepen kon zijn in de, in hetzelfde ontwerp genoemde, jurisdictie die *niet* aan de dienaren en ouderlingen toekwam.

Nú werd echter, althans met betrekking tot de predikanten, gezegd: zij mogen de partijen alleen maar horen en vermanen doch zij hebben geen *enkele* jurisdictie. Dus óók geen jurisdictie met betrekking tot het weren van en wederom toelaten tot het avondmaal. En toch liet men alle bepalingen waarin daar-

219 *OS*, II, p. 328, 6.

220 'comys par la seigneurie' (22), 'comys ou deutes par la seigneurie au consistoyre' (opschrift boven 48 vv.), 'comys au consistoire' (58), 'comys' (64, 74, 146, 147, 151, opschrift boven 154 vv., 158). *OS*, II, p. 328, 332, 339, 341, 342, 344, 357, 358, 359.

221 In de *derde* redactie werd het vervangen door het minder pretentieuze 'surveillans'.

222 *OS*, II, p. 361, 3—6.

223 '... nulle auctorite ne jurisdiction pour contraindre, ...' *OS*, II, p. 358, 10.

over gesproken werd, ongewijzigd (154, 155, 157, 159)! Dan is het wel duidelijk aan wie de Raad wilde dat bij de in deze artikelen genoemde 'men' gedacht werd. Natuurlijk aan hem en niet aan de predikanten.

§ 12. DE DERDE REDACTIE

Alleen de toegevoegde slotbepaling vraagt hier opnieuw onze aandacht. Ze werd bij de behandeling van het ontwerp in tweede lezing door de Kleine Raad geannuleerd en door een andere, meer uitvoerige, vervangen.

Deze nieuwe bepaling begon met uit te spreken dat alles zodanig zou moeten toegaan dat de dienaren geen enkele burgerlijke jurisdictie (nulle iurisdiction civile) zouden bezitten en slechts gebruik zouden maken van het geestelijk zwaard van het Woord Gods gelijk Paulus hun verordend heeft. Door het 'consistoire' zou in geen enkel opzicht afbreuk mogen worden gedaan aan het gezag van de Raad en aan de gewone justitie (*la iustice ordinaire*). Integendeel, de burgerlijke macht (*la puissance civile*) diende onverkort te blijven voortbestaan. En ingeval het nodig mocht blijken een straf op te leggen of dwang toe te passen, moesten de predikanten met het 'consistoire', na de personen in kwestie gehoord te hebben en hun zulke vermaningen en waarschuwingen als goed zullen zijn, te hebben doen toekomen, volledig verslag aan de Raad uitbrengen. Op grond daarvan zou de Raad een beslissing nemen en het oordeel vellen dat door het geval werd vereist (165).²²⁴

Een belangwekkende wijziging, die voor Calvijn zeker niet ongunstig was.²²⁵ Alle *burgerlijke* jurisdictie werd aan de predikanten ontzegd en de overheidsmacht werd veilig gesteld tegen mogelijke inbreuk van kerkelijke zijde. Maar op burgerlijke jurisdictie en overheidsmacht maakte Calvijn voor de kerk ook geen enkele aanspraak!²²⁶ Ook had hij er geen enkel bezwaar tegen, wanneer bij de kerkeraad zaken aangebracht werden waarvan de berechting aan de overheid toekwam, die naar haar door te zenden.²²⁷ De grote winst lag voor hem hierin, dat uitdrukkelijk erkend werd dat naar het voorschrift van Paulus aan de dienaren het gebruik van het geestelijk zwaard van het Woord Gods toekwam. Voor hem hield dit niet alleen in dat de dienaren mochten preken,

²²⁴ *OS*, II, p. 361, 29 sqq.

²²⁵ Wendel, *l.c.*, p. 48 s., meent: 'Sa fermeté l'emporta et il obtint gain de cause, en apparence du moins, moyennant l'introduction dans le projet des *Ordonnances* d'un article nouveau, destiné à calmer les appréhensions du Magistrat'. Wendel wekt hier ten onrechte haast de indruk als zou Calvijn de opsteller van het nieuwe artikel geweest zijn.

²²⁶ Vgl. IV, 11, 5 (V, p. 200, 32 sqq.); 8 (V, p. 203, 25 sqq.): 'Si hac de re Christi auctoritatem quaerimus, non dubium quin verbi sui ministros a civili dominatione ac terreno imperio arcere voluerit...'

²²⁷ In de 'summa' van de *Ord. eccl.* die hij 26 nov. 1553 de predikanten van Zürich toezond, schreef hij: 'Adeoque quoties ad consistorium delatae erunt causae, quarum cognitio civilem poenam, vel correctionem requiret, mittantur partes ad senatum, ut civile iudicium suo arbitrio exercent'. *OC*, XIV, c. 679.

maar ook dat zij tucht mochten uitoefenen en excommuniceren.²²⁸ Voor hèm! De Ráád zou er dit alles níet altijd onder verstaan.

§ 13. HET 'CONSISTOIRE'

In de nieuwe slotbepaling werd gesproken van het '*consistoire*'. Het woord kwam al voor in de ontwerp-*Ordonnances*,²²⁹ en wel in een bepaling die wij opzettelijk buiten het hierboven gegeven overzicht gehouden hebben. Opzettelijk, omdat wij om te zien hoe het geneefse '*consistoire*' ontstond en hoe het beschouwd werd — aanvankelijk en naderhand, door de Raad en door Calvijn —, in díe bepaling het beste ons uitgangspunt kunnen nemen.

De bedoelde bepaling komt voor onder het hoofd 'Du mariage'²³⁰ en luidt als volgt:

'Wat betreft de geschillen in huwelijksaangelegenheden: omdat het hier geen geestelijke zaak betreft, maar een die vermengd is met het politieke,²³¹ laten wij deze aan de Raad over (nous remettons cela a messieurs), niettemin deze verzoekende zonder uitstel een '*consistoire*' in het leven te roepen dat over deze zaken zal hebben te oordelen, waaraan de Raad, indien het hem goeddukt, enkelen van de predikanten als adviseurs zal kunnen toevoegen. Bovenal moge de raad enige personen aanwijzen voor het opstellen van verordeningen waaraan men zich in de toekomst zal hebben te houden' (82).

In het vóór-reformatorische Genève had de huwelijksrechtspraak geressorteed onder het bisschoppelijk officialaat.²³² Dit bisschoppelijk tribunaal werd ook wel '*consistorium*' genoemd.²³³ Na het vertrek van de bisschop nam de Raad ook deze bevoegdheid over. In hoofdzaak bleef men bij de huwelijksrechtspraak de regels van het kanonieke recht volgen.²³⁴ De gang van zaken

228 Zelfs de excommunicatie vereist immers '*nec vim, nec manum*', maar '*verbi Dei potentia contenta est*'. IV, 11, 5 (V, p. 201, 1 sqq.).

229 In de Raad werd reeds onmiddellijk met de term gewerkt. Vgl. *Reg. du Conseil*, 13 sept. 1541 (de dag van Calvijns terugkeer), OC, XXI, c. 282: '*Quant aux ordonnances sus leglise et consistoyre az este resoluz...*'

230 OS, II, p. 345, 20 sqq.

231 '*pource que ce nest pas matiere spirituelle, mais meslee avec la politique*'. Dwz.: '*res mixta*'.

232 Vgl. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 542, 553. Als principiële grond hiervoor had voornamelijk de sacramentaliteit van het huwelijk gegolden. Vgl. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, II, S. 305 f., die het woord van Gratianus citeert dat het huwelijk 'hodie... *jure poli, non jure fori*' beheerst wordt. Met '*polus*' wordt hier de hemel bedoeld. Voor Calvijns afwijzing van dit standpunt zie IV, 19, 36.37 (V, p. 469—471).

233 Vgl. Pfisterer in: *Bekennnisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 78, Anm. 8; Pfisterer, *a.a.O.*, S. 108. In duitse en engelse diocesen heet het bisschoppelijke gerechtshof of 'Ehegericht' nog dikwijls '*consistorium*', aldus Holböck, s.v. *Konsistorium*, *LTbK*, VI, Sp. 477.

234 Vgl. Choisy, *Théocratie à Genève*, p. 75: '*il paraît que la jurisprudence se réglait encore sur les prescriptions de l'ancien droit canonique*'.

Köhler, *a.a.O.*, II, S. 554, deelt mee dat de Raad nog in 1534 in huwelijkszaken

op dit gebied was naar het oordeel van de predikanten zeer chaotisch en riep om verbetering.²³⁵

Welk karakter zou het college dragen op welks oprichting hier aangedrongen werd: een kerkelijk of een burgerlijk? Om tot een juiste beantwoording van deze vraag te komen, is het volgende van belang:

a. In de overweging die aan het voorstel voorafgaat, wordt de huwelijksrechtspraak niet beschouwd als een geestelijke zaak, maar als een zaak waarbij de overheid sterk betrokken is en die daarom aan haar overgelaten moet worden.

Volgens Köhler, *Ehegericht und Konsistorium*, II, S.558, is in de woorden: 'pas matiere spirituelle, mais meslee avec la politique' 'der überragende Begriff': 'matiere spirituelle'. Daarin zou uitkomen dat Calvijn onder de reformatoren met betrekking tot het huwelijksrecht een geheel eigen standpunt innam. Rekende de katholieke kerk de huwelijkszaken geheel tot háár competentie, volgens Köhler hadden de reformatoren 'das Eherecht ganz auf die Seite der Obrigkeit gesetzt'. Alleen bij Calvijn zou dat anders zijn: hij zou de regeling van de huwelijkszaken *deels* als een zaak van de overheid en *deels* als een zaak van de kerk hebben beschouwd, dus als een 'res mixta'.

Pfisterer geeft de in geding zijnde woorden enigszins anders weer, nl. als volgt: 'keine geistliche Angelegenheit, sondern eine Angelegenheit, die mit dem öffentlichen Bereich gemischt ist', of iets minder letterlijk: 'an der die Öffentlichkeit starken Anteil nehmen muss' (*Bekenntnisschriften-Kirchenordnungen* [Jacobs], S.86 und Anm.24).²³⁶ Hoe ging het vroeger toe bij de beslechting van huwelijkszaken? 'Sie wurde ja in der bischöflichen Rechtsprechung als rein persönliche Angelegenheit der Brautleute behandelt', zegt Pfisterer (*Bekenntnisschriften-Kirchenordnungen* [Jacobs], dieselbe Anm.). Welnu, dáárin wilde Calvijn verandering brengen: de huwelijkszaken zijn immers *geen geestelijke* zaak, maar een zaak waarmee de *overheid* bijzonder veel te maken heeft.

Het verschil van opvatting tussen Köhler en Pfisterer is duidelijk. Ook dat dit gevolgen heeft voor de beoordeling van de inlassing van de zeer uitvoerige huwelijkswetgeving in de *Ordonnances* in 1561. Volgens Pfisterer past die wetgeving volstrekt niet in de *Ordonnances*; ze 'sprengt, zumal durch ihre Länge, den geistvollen Aufbau des II. Teils völlig'; ze is in het geheel 'ein völliger Fremdkörper' (*Bekenntnisschriften-Kirchenordnungen* [Jacobs], S. 87, Anm. 87). Voor Köhler echter heeft de opname van de 'Eheordnung' in de *Ordonnances* geheel in de lijn van Calvijns beschouwing van de huwelijkszaken gelegen.

Wie van beiden heeft gelijk? M.i. zal men aan Köhler gewonnen moeten geven dat de huwelijkszaken voor Calvijn inderdaad 'res mixtae' waren: men kan nu eenmaal in de zinsnede waar het hier om gaat, over de woorden

de competentie van de geestelijke rechter erkende en pas in 1536 de huwelijksrechtspraak 'in seine Regie' nam. Volgens hem (S. 628) zou de Raad, zolang het 'Konsistorium' — de kerkeraad — nog niet bestond, 'nach seinem Willen entschieden [hebben], der natürlich je nachdem an kanonistische Tradition so gut wie an die Bibel oder altes städtisches Recht sich anschliessen konnte'.

²³⁵ Vgl. *Articles*, OS, I, p. 376, 20 sqq. Blz. 148.

²³⁶ Vgl. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 108: 'mit dem staatlichen Aufgabenbereich gemischt'.

'meslee avec' niet heenlezen.²³⁷ Máár... 'res mixtae' tot op zekere hoogte! Niet tot op die hoogte als Köhler meent en het — dat moet eraan toegevoegd — in Genève ook praktijk werd.²³⁸ Want men zal het Pfisterer moeten toestemmen dat de huwelijkswetgeving in de *Ordonnances* een volstrekt 'corpus alienum' vormt waarvan moeilijk aan te nemen is dat Calvijn bij het concipiëren van de kerkorde op het opnemen daarvan heeft gerekend of gehoopt.²³⁹ En wanneer in de middeleeuwse kerk niet alleen de 'causae mere spirituales' maar óók de 'causae spiritualibus annexae' tot de competentie van de *geestelijke* rechter werden gerekend,²⁴⁰ dan is er toch veel voor te zeggen dat Calvijn, als hij *precies omgekeerd* spreekt over een 'matiere meslee avec la politique', die 'matiere' aan een *burgerlijke* rechtbank wil toegewezen zien, zij het dan dat hij het gewenst vond dat deze zich door enige predikanten als adviseurs liet bijstaan.

- b. De Raad moet het college in het leven roepen.
- c. Het college zal, nadat de Raad de verordeningen heeft opgesteld volgens welke het oordelen moet, beslissende bevoegdheid krijgen.
- d. Er zullen slechts enkele predikanten in zitting hebben, niet als leden maar als adviseurs.
- e. Het college wordt aangeduid met de naam van het voormalige bisschoppelijke huwelijkstribunaal: 'consistoire'.
- f. Deze naam wordt in het *ontwerp* nergens gegeven aan de vergadering van predikanten en ouderlingen. Zoals reeds eerder werd opgemerkt, was déze vergadering daarin *naamloos* gebleven.²⁴¹

Uit deze gegevens blijkt o.i. overduidelijk dat in het ontwerp de oprichting voorgesteld werd van een *overheidscollege* voor de huwelijkszaken. Dat college zou de plaats moeten innemen van het vroegere bisschoppelijke 'consistorium', het zou beslissende bevoegdheid moeten hebben, en enkele predikanten zouden er als 'geestelijke adviseurs' aan moeten worden toegevoegd.²⁴² Het was precies hetzelfde als de predikanten reeds in 1537 in de *Articles* voorgesteld hadden.

237 De kerk wilde er toch wel iets mee te maken (blijven) hebben. Zie hierna onder punt d. Vgl. ook aant. 238.

238 Vgl. Léonard, *l.c.*, I, p. 296: „Du mariage, matière mixte n'intéressant l'Église que par la bénédiction nuptiale, il était seulement dit que celle-ci ne serait pas donnée 'le jour qu'on aura célébré la Cène...', pour l'honneur du sacrement' et qu'un 'consistoire' (ici commission matrimoniale officielle) devrait en régler les espèces difficiles par les soins du gouvernement. Mais celui-ci préféra les soumettre au consistoire d'Église, ...: c'était lui laisser une grande responsabilité dans les décisions délicates à prendre'.

239 Bij de herziening van de *Ord. eccl.* in 1576 werd de huwelijkswetgeving verplaatst naar het einde, tussen de bepalingen over de tuchttoefening en die over de diakenen (die dus helemaal naar het einde verplaatst werden). Stellig in systematisch opzicht een verbetering. Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 294 ss., 298 ss., 311 ss.

240 Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, S. 433 f.

241 Er is sprake van 'l'assemblée des ministres et anciens' (27) en van de ouderlingen, die 's'assemblent une fois la semaine avec les ministres' (151). *OS*, II, p. 334, 19 sq.; 358, 6 sq.

242 Tot praktisch hetzelfde resultaat komt Cornelius, *a.a.O.*, S. 377.

Wat deed de Kleine Raad nu met dit voorstel?

In eerste instantie het volgende. Het 'nous remettons cela a messieurs' beviel hem niet²⁴³ en werd vervangen door: 'cela demore a la seigneurie'.²⁴⁴ Verder beperkte hij de bevoegdheid van het 'consistoire': het zou niet mogen oordelen (iuger), maar alleen de partijen mogen horen (aoyr les parties). En één predikant-adviseur achtte hij voldoende.²⁴⁵ Maar de gedachte van een afzonderlijk college voor de huwelijkszaken tastte de Raad niet aan.

Merkwaardig genoeg introduceerde hij in de *Ordonnances* tegelijk de naam 'consistoire' voor een ander college, nl. voor de vergadering van de ouderlingen en predikanten.²⁴⁶

Bij de behandeling in tweede lezing werd opnieuw naar de pen gegrepen.

De aanhef van de bepaling bleef staan: de huwelijksgeschillen zijn geen geestelijke zaak, maar een zaak die 'vermengd is met het politieke'; daarom blijft ze aan de Raad. Maar al het overige werd geschrapt, niet alleen datgene wat van de oorspronkelijke tekst nog overgebleven was, doch ook alle daarin de eerste maal aangebrachte wijzigingen.

In de plaats daarvan kwam nu het volgende: 'Niettemin hebben wij gevonden aan het 'consistoire' (au consistoire) de taak over te laten om de partijen te horen en over zijn bevindingen rapport uit te brengen aan de Raad. Voor het opmaken van een oordeel zullen goede verordeningen worden opgesteld, waaraan men zich in de toekomst zal houden'.²⁴⁷

Men is geneigd zich af te vragen: wat werd hier nu wezenlijk veranderd? en daarop dan te antwoorden: niets. En toch is er wel degelijk iets veranderd. Maar de verandering gaat schuil achter de vervanging van één kort woordje door een ander. In het ontwerp was sprake geweest van een 'consistoire', begrijpelijk omdat het speciale 'consistoire' voor huwelijkszaken er nog moest kómen. Maar nu sprak de Raad van *bèt* 'consistoire' als van een bekende, reeds bestaande grootheid. En deze grootheid bestònd inderdaad nu ook, althans op papier: ze bestond vanaf het ogenblik dat de Raad bij zijn behandeling in eerste lezing de naam 'consistoire' op enkele plaatsen in de *Ordonnances* ook was gaan toepassen op de vergadering van de predikanten en ouderlingen. Dit laatste ging hij bij de behandeling in tweede lezing nog iets consequenter doen. Zo heette het thans in de nieuwe slotbepaling dat de dienaren alleen de beschikking hadden over het geestelijk zwaard en dat door '*ce consistoire*' in niets af-

243 Daarin werd waarschijnlijk te veel beluisterd: dat geven *wij*, o.a. *wij predikanten*, terug aan de Raad.

244 *OS*, II, p. 345, 23 sqq.

245 'seraz conioint quelquun des ministres comment consellier'.

246 'comys ou deutes par la seigneurie au consistoyre', 'comys au consistoire'. *OS*, II, p. 339, 14; 341, 15.

247 *OS*, II, p. 345, 33—346, 34 sqq.

breuk zou mogen worden gedaan aan het gezag van de 'seigneurie' en de gewone justitie. En even verder dat in bepaalde gevallen de dienaren 'avec le consistoire' rapporteren aan de Raad (165).²⁴⁸

Er kan dan ook geen twijfel over bestaan of de Kleine Raad heeft óók in de door hem opnieuw gewijzigde bepaling over de huwelijkszaken zoals deze er na de tweede bewerking uitzag, met het 'consistoire' geen andere vergadering bedoeld dan die van predikanten en ouderlingen. Blijkbaar heeft hij de gedachte van een *afzonderlijk* college voor de huwelijkszaken, die hem door de commissie aan de hand was gedaan en aanvankelijk ook door hem was aanvaard, naderhand laten varen, en besloten deze zaken toe te vertrouwen aan het college voor de *tuchtzaken*, en dit college toen 'consistoire' genoemd.²⁴⁹

Wat de Raad hiertoe bewogen heeft, is niet moeilijk te gissen. Hij had bij de behandeling van het ontwerp de invloed die hem daarin reeds op de benoeming van de predikanten gegeven was, versterkt.²⁵⁰ Bovendien had hij, althans naar het hem voorkwam, in juridisch onaantastbare formuleringen vastgelegd: aan predikanten en ouderlingen komt geen enkele jurisdictie toe; zij zijn óók in tuchtzaken slechts rapporteurs en adviseurs. Wat was er toen nog op tegen de tuchtzaken en huwelijkszaken onder te brengen bij één college? Waarom zou men er twee adviserende colleges op nahouden als het ook met één afkon?²⁵¹

Het is niet aan te nemen dat de samenvoeging geschied is op de wens van Calvijn.²⁵² Integendeel, ze was niet minder dan een aanslag op wat hem als ideaal voor de geest had gestaan: een vergadering van predikanten en ouderlingen die *zelfstandig* zou oordelen en dus een *zuiver kerkelijk karakter* zou dragen. Hij heeft zich echter bij de beslissing van de Raad moeten neerleggen. Wat níet betekende dat hij zijn opvattingen prijs gaf. Wilde de Raad van de predikanten en ouderlingen adviezen hebben over huwelijkskwesties? Zij zouden die geven.²⁵³ Maar behalve adviseurs van de overheid in dezen zouden zij beslist ook nog iets anders zijn: mannen die vrij van overheidsbemoeyenis het hun door Christus toevertrouwde *kerkelijke* ambt zouden bedienen, óók door het uitoefenen van de

248 OS, II, p. 361, 29 sqq. Voorts werd in de bepalingen met betrekking tot de tucht over de dienaren de term 'consistoire ecclésiastique' geïntroduceerd. OS, II, p. 334, 36.

249 Vgl. Cornelius, *a.a.O.*, S. 380; Köhler, *a.a.O.*, II, S. 564.

250 Aan de woorden 'que le conseil le [de kandidaat-predikant] receive et accepte' had de Raad toegevoegd: 'selon qu'il verra estre expedient'. OS, II, p. 329, 33.

251 Köhler, *a.a.O.*, II, das.: De verbinding tussen 'Ehegericht' en 'Sittengericht' kende men te Zürich, Bern, Schaffhausen, Glarus en St. Gallen.

252 Met Pfisterer in: *Bekennnisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 78, Anm. 8, blijf ik — tegenover Köhler die *a.a.O.*, II, S. 643, meent, dat Calvijn de verbinding uitdrukkelijk gewild heeft en dat 'im Genfer Ehegericht die die ganze Genfer Kirchenverfassung Calvins kennzeichnende Verbindung von Kirche und Obrigkeit rein zum Ausdruck' komt — van oordeel: 'Im Widerspruch mit Calvins Entwurf übertrug der Rat jedoch die Aufgabe des Ehegerichts dem rein kirchlichen Zuchtgericht'.

253 Als 'Ehegericht' leverde het 'consistoire' zo voortreffelijk werk, dat het vaak vanuit het buitenland geraadpleegd werd. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 644.

kerkelijke tucht. Calvijn heeft gemeend dat hun bevoegheid daartoe in de kerkorde duidelijk genoeg was omschreven, óók na de laatste herziening door de Kleine Raad toen in de nieuwe slotbepaling aan de predikanten wel alle 'iurisdiction civile' ontzegd werd, maar nadrukkelijk erkend werd dat de 'glaive spirituel' hun toekwam.

Twee visies op één en dezelfde vergadering stonden dus van meet af aan tegenover elkaar. De visie van de Raad: de vergadering van dienaren en ouderlingen is een college van advies ten dienste van de overheid zowel voor tuchtzaken als voor huwelijkskwesties. En de visie van Calvijn: die vergadering is enerzijds een adviescollege ten dienste van de overheid, nl. voor de huwelijkskwesties, maar anderzijds, te weten voor het uitoefenen van de tucht, een onafhankelijk kerkelijk college.²⁵⁴

De toekomst zou leren welke visie de overhand zou krijgen. Een conflict was immers welhaast onvermijdelijk. Op één punt won de overheid aanstonds: de vergadering van predikanten en ouderlingen die in het ontwerp nog geen naam had, zou voortaan 'consistoire' heten. Zoals wij 'Conseil' met 'Raad' weergeven, vertalen wij 'consistoire' met 'kerkeraad'.

§ 14. DE EINDREDACTIE

De predikanten verzochten de Kleine Raad van de door hem in het ontwerp aangebrachte 'reparacions' kennis te mogen nemen voordat de Raad der Tweehonderd zich erover zou uitspreken. Het verzoek werd afgewezen: wat de predikanten vroegen, kwam hun niet toe, zo werd genotuleerd.²⁵⁵ Op 9 november vergaderde de Raad der Tweehonderd; hij bracht nog enige wijzigingen aan.²⁵⁶ De voornaamste daarvan, al werd ze later wel uitgevoerd, werd niet meer in de tekst verwerkt. Het was deze aanvulling: in de kerkeraad zou steeds één van de burgemeesters zitting hebben en wel als voorzitter.²⁵⁷ Op deze wijze zou de overheid een nog krachtiger greep op de kerkeraad hebben.

254 Vgl. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 109: 'Die Männer des Kirchenrats wussten eben, dass sie mit der Bearbeitung der Ehesachen einen staatlichen Auftrag erfüllten, und haben darum zu Calvins Lebzeiten nie versucht, diese Dingen in den kirchlichen Bereich hineinzuziehen. Darum — so verfolgt Pfisterer — waren sie berechtigt, zu erwarten, dass die Obrigkeit ihrerseits sich nicht in innerkirchliche Dinge mische'.

255 *Reg. du Conseil*, 9 nov. 1541, *OC*, XXI, c. 286: 'Sur ce que les Srs. predicans desyrent voyer les reparacions sus les ordonnances de leglise: ordonne que az eulx n'apartient les revoyer, et qui laffere soyt mis aux deux cens abiourdhu'. — Toch zal Wendel, *l.c.*, p. 47, n. 6, wel gelijk hebben als hij opmerkt dat het moeilijk is te geloven dat Calvijn van de gang der besprekingen niet op de hoogte gehouden is.

256 Deze worden niet vermeld in de extracten van de *Reg. du Conseil* in *OC*, XXI, wel door Cornelius, *a.a.O.*, S. 383 und Anm. 1, en door Doumergue, *l.c.*, V, p. 169. In elk geval werd krachtens besluit van de Tweehonderd een bepaling (tussen 69 en 70 in, vgl. *OS*, II, p. 343, 14 sqq.) over de plaats van de doopstenen of doopvonten in de kerk (dicht bij de preekstoel) uit de tekst van de *Ord. eccl.* verwijderd.

257 'un sindicque doybge assistyr au consistoyre' (zo bij Cornelius). Doumergue, die

Zondag 20 november werden 'les ordonnances de l'Eglise' 'sans contrediction' door de Algemene Raad aangenomen.²⁵⁸ Genève bezat thans zijn *Ordonnances ecclésiastiques*, zijn door de overheid gesanctioneerde en gegarandeerde kerkorde. Ze werd voorzien van de volgende plechtige proloog:

'In de naam van God almachtig.

Wij, burgemeesters, Kleine en Grote Raad met ons volk op het geluid van trompet en grote klok volgens onze oude gebruiken samenvergaderd,

overwogen hebbende dat het vóór alle dingen aanbeveling verdient de leer van het heilig evangelie van onze Heer in haar zuiverheid wèl te bewaren, de christelijke kerk op de wijze welke behoort, in stand te houden, de jeugd met het oog op de toekomst getrouw te onderwijzen en het hospitaal ter ondersteuning van de armen in goede staat te houden;

voorts dat dit alles slechts kan geschieden, wanneer er een bepaalde regel en gedragslijn is waaruit elke stand de aan zijn ambt verbonden plichten vernemen kan,

hebben om deze oorzaak goed gevonden de geestelijke regering (gouvernement spirituel), gelijk onze Heer die in zijn Woord getoond en ingezet heeft, in goede vorm te herstellen, zodat zij onder ons haar plaats heeft en door ons in acht zal worden genomen.

En alzo hebben wij verordend en bepaald, dat in onze stad en ons gebied de volgende kerkelijke bestuursregeling (*police ecclésiastique*) zal worden gevolgd en onderhouden, aangezien deze naar ons inzicht ontleend is aan het evangelie van Jezus Christus'.²⁵⁹

§ 15. DE ORDONNANCES VAN 1541 EEN KERKORDE VAN CALVIJN?

In hoeverre kunnen de *Ordonnances* van 1541 een kerkorde van Calvijn genoemd worden?²⁶⁰ Deze vraag die ons hier uiteraard vooral interesseert met het oog op de daarin voorkomende tuchtorde, wordt gewoonlijk op twee manieren beantwoord. In de eerste plaats op de wijze waarop W. Monter het gedaan heeft. Hij meent: het ontwerp was van Calvijn, de voor de opstelling aangewezen raadsheren vormden 'a superfluous six-man advisory committee' en de 'new code' werd door de raden slechts 'slightly modified'.²⁶¹ En in de

de tekst in een iets andere spelling geeft, tekent erbij aan: 'Voilà bien le cri du coeur... de la Césaropapie'.

Ten onrechte meent Pfisterer in: *Bekennisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 104, Anm. 38, dat het desbetreffende voorstel niet werd aanvaard. In 1543 werd de bepaling opgenomen in de *Ordonnances sur les offices et officiers*. Vgl. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 572.

²⁵⁸ *OC*, XXI, c. 287.

²⁵⁹ *OS*, II, p. 328, 19—34.

²⁶⁰ Terecht heeft Weber, *a.a.O.*, S. 121, met betrekking tot deze vraag opgemerkt: 'Sie ist noch nicht damit beantwortet, dass grosse Teile der *Ordonnances* der Feder des Reformators entstammen'.

²⁶¹ *L.c.*, p. 71. Vgl. Cornelius, die *a.a.O.*, S. 387, wel opmerkt: 'Wir haben eine

tweede plaats op de wijze van J. Weerda: 'die Genfer Kirchenordnung... ist nicht in allen Einzelkeiten ein getreues Abbild dessen was Calvin theoretisch formuliert hat'.²⁶²

Juist gedachtig aan de bepalingen betreffende de tucht verdient o.i. die laatste mening de voorkeur. Want wij constateerden het volgende. Reeds het concept bevatte on-calvijnsse elementen: de verkiezing van de ouderlingen uitsluitend uit de stedelijke raden en hun approbatie niet door de gemeente maar alleen door de Raad der Tweehonderd. En bepaalde elementen die men juist in een kerkorde van Calvijn zou verwachten, bleken te ontbreken: de vermaning onder getuigen, de excommunicatie met de gemeente als 'testis et custos' en de verzoening en wederopneming. Men herinnere zich verder het omzeilen van termen als 'excommunicatie' en 'excommuniceren'. En dat de Kleine Raad naderhand de vergadering van ouderlingen en diakenen en de huwelijksrechtbank tot één college samenvoegde, geschiedde, zo zagen wij, ook niet onder zijn toejuicing.

Dit alles laat geen andere conclusie toe dan deze: reeds niet de concept-*Ordonnances* en dus nog minder de definitieve kerkorde geven ten aanzien van de kerkelijke tucht een zuivere weerspiegeling van Calvijns idealen, ja zelfs niet van datgene wat hij daarvan in de gegeven omstandigheden realiseerbaar gedacht heeft. Reeds in de commissie heeft hij rekening moeten houden met de mening van anderen. En toen het ontwerp eenmaal de commissie verlaten had, kon hij op de verdere lotgevallen ervan nog maar heel weinig, misschien in het geheel geen invloed meer uitoefenen.

Toch moet hieraan nog iets worden toegevoegd. Ondanks het feit dat hij vrij wat water in de wijn heeft moeten doen, zijn de *Ordonnances* als geheel, met inbegrip van de bepalingen met betrekking tot de tucht, toch Calvijns stempel blijven vertonen. Daarmee is in overeenstemming dat hij zich met het eindresultaat *gematigd tevreden* betoond heeft.

Tevreden. Er was immers een regeling opgesteld die, zo schreef hij eind januari 1541 aan een vriend, 'weliswaar niet volmaakt genoeg is, maar die, gelet op de zwakheid van onze tijd, draaglijk is'.²⁶³ En op 14 maart 1541 liet hij Myconius in Bazel weten: 'Wij hebben nu zo iets als een rechtbank van ouderlingen en een regeling voor de tucht zo goed als de zwakheid der tijden vdroeg'. 'Met zeer veel zweet bereikt', voegde hij eraan toe.²⁶⁴ Calvijn had reden

Anzahl Punkte gefunden, in welchen der Reformator hat nachgeben müssen', maar daarop onmiddellijk laat volgen: 'Die Zuchtordnung gehört nicht zu ihnen: vielmehr ist er im Kampf um dieselbe siegreich gewesen'. Gereserveerder Choisy, *l.c.*, p. 48: Calvijn slaagde er binnen twee maanden in 'à faire entrer dans les lois de l'Etat son programme ecclésiastique à peu près tel qu'il l'avait conçue'.

²⁶² Weerda, *a.a.O.*, S. 135. En Weerda's opmerking heeft nog wel betrekking op de *Ord. Eccl.* van 1561!

²⁶³ *OC*, XI, c. 363: 'Intra 20 dies formulam composuimus, non illam quidem satis absolutam, sed pro temporis infirmitate tolerabilem'.

²⁶⁴ *Herminjard*, VII, p. 439 sq.: 'Nunc habemus quaecunque presbyterorum Judicium

tot tevredenheid: zijn belangrijkste desideratum was kerkordelijk vastgelegd: zelfstandige, van de overheid onafhankelijke, door kerkelijke ambtsdragers uitgeoefende tucht.

Tòch: *gematigd* tevreden — wij horen ook dat in de aangehaalde brieffragmenten doorklinken. Een zeer bedenkelijk gebrek van de in de *Ordonnances* opgenomen tuchtregeling was wel dat onderscheiden belangrijke bepalingen verschillend konden geïnterpreteerd worden. Het laat zich haast niet indenken dat Calvijn en zijn mede- en tegenspelers van 1541 zich van dit gebrek niet bewust zijn geweest.²⁶⁵ Aan beide kanten zal men de tegenstellingen echter niet op de spits hebben willen drijven. De toekomst zou moeten leren welke van de twee interpretaties de algemeen geldige zou worden. En van die toekomst zullen beide partijen het beste voor zichzelf hebben gehoopt.

II. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES VAN 1561

§ 16. ORIËNTATIE

Twintig jaar later, woensdag 12 november 1561, hechtte de Raad der Tweehonderd zijn goedkeuring aan een gerevideerde tekst van de *Ordonnances ecclésiastiques*. Een dag later deed de Algemene Raad hetzelfde.²⁶⁶

De herziening betrof slechts in geringe mate de bestaande tekst van de kerkorde, veeleer bestond ze in de toevoeging van allerlei nieuw materiaal. Daartoe behoorden enkele stukken tot de opstelling waarvan in principe al was besloten in 1541, bv. de formulieren voor de door de predikanten en ouderlingen af te leggen eden. De meeste toevoegsels waren echter verordeningen, bij gebleken noodzakelijkheid opgesteld in de loop der jaren.²⁶⁷ Nadat ze reeds langer of korter tijd van kracht waren geweest, kregen ze in 1561 een plaats

et formam disciplinae, qualem ferebat temporum infirmitas. Sed ne putes id nos sine maximo sudore fuisse consequutos'. Vgl. *Calvijn aan de predikanten van Zürich*, 26 nov. 1553, *OC*, XIV, c. 675: 'Ex quo ad hanc ecclesiam reversus sum, disciplinae forma si non perfecta et qualis optanda foret, saltem tolerabilis viguit'.

²⁶⁵ Chenevière, *Pensée politique de Calvin*, p. 262 s., verbindt aan zijn opmerking dat de tekst van de *Ord. eccl.* van 1541 ter zake van het excommunicatierecht 'évidemment très peu clair' is, de vraag: 'peut-être l'est-il volontairement?' Wendel, *l.c.*, p. 49, verwondert er zich met betrekking tot het toegevoegde slotartikel over, 'qu'un juriste aussi averti que Calvin ait pu se contenter d'une rédaction qui disait le contraire de ce qu'il voulait'. Maar dit laatste zal Calvijn *niet* gevonden hebben. Men kan er zich even goed over verwonderen, dat de Raad zulk een redactie waterdicht gevonden heeft!

²⁶⁶ *Reg. du Conseil*, 12 nov. 1561, *OC*, XXI, c. 766: 'Les deux cens sont assemblees pour ouyr les editz ecclésiastiques et les approuvent à l'unanimité'. 13 nov.: 'Assemblée du conseil général . . . Apres quoy le tout a été adopté à l'unanimité'. Vgl. ook de inleiding van de uitgevers van de *OC* op *Ordonnances ecclésiastiques de 1561* (*OC*, X a, c. 91—124).

²⁶⁷ Althans voor een deel waren het de resultaten van de strijd tussen de Raad en de kerkeraad.

in de *Ordonnances*, op een enkele uitzondering na²⁶⁸ mogen wij wel zeggen: de meest geëigende plaats.

De methode, toegepast ten aanzien van de *Ordonnances* van 1541, moge ook nu worden gevolgd. Eerst wordt een *beschrijving* gegeven van de daarvoor in aanmerking komende wijzigingen en toevoegsels, daarop volgen enige kanttekeningen. De beschrijving van de nieuwe stukken vindt niet plaats naar de tijdsorde waarin ze tot stand kwamen maar naar de volgorde waarin wij ze aantreffen in de herziene *Ordonnances*.

§ 17. WIJZIGINGEN EN AANVULLINGEN

De ouderlingen en predikanten

De toevoeging, in 1541 door de kleine Raad direct in het begin van de *Ordonnances* aangebracht achter 'anciens': 'aultrement nommes Comys pour la seigneurie' (2), werd geschrapt.²⁶⁹ Merkwaardig genoeg liet men elders deze toevoeging of een overeenkomstige staan.²⁷⁰

Nieuw was een tweetal bepalingen betreffende de *aanstelling van de dienaren en ouderlingen* (11, 12).²⁷¹ Ze bevatten de tekst van enige besluiten, door de Raad der Tweehonderd op 9 februari 1560 genomen.

De eerste bepaling had betrekking op de presentatie van de predikanten aan de gemeente. Ze bedoelde, zo werd in de bepaling zelf meegedeeld, een einde te maken aan de binnengeslopen misstand, dat de predikanten wel aan de gemeente werden voorgesteld maar zonder dat deze daarbij werd gevraagd om haar approbatie. Voortaan zou 'L'Edict ancien selon sa teneur' worden gehandhaafd, dwz. dat aan de bekendmaking van de naam van de gekozen dienaar²⁷² de mededeling zou worden toegevoegd dat ieder die enig bezwaar tegen hem had, dit vóór de dag van zijn presentatie zou kunnen indienen (11).

De tweede bepaling betrof de presentatie van de *ouderlingen*. Daar deze met de dienaren een gemeenschappelijke taak hebben, aldus heette het, zullen ook hun namen in de kerk bekend gemaakt worden.²⁷³ Zulks om hun het gezag te verlenen dat zij voor de uitoefening van hun taak nodig hebben, en om alle leden van de kerk vrijheid te geven ter bevoegder plaatse, te weten bij één

268 Vgl. blz. 196, aant. 297.

269 *OS*, II, p. 328, 6; vgl. n. 3.

270 Er kwam er zelfs nog een bij: 'les Anciens qui sont commis pour le Consistoire et superintendance de l'Eglise'. *OS*, II, p. 330, 25 sq.

271 *OS*, II, p. 330, 1—31.

272 De predikanten hadden een bekendmaken 'par troys dimanches' voorgesteld. *Reg. du Conseil*, 30 jan. 1560, *OC*, XXI, c. 727. In het besluit wordt geen getal genoemd.

273 Gelijk wij gezien hebben (blz. 168, 172) was in de *Ord. eccl.* van 1541 alleen sprake van presentatie 'au conseil des deux cens'. *OS*, II, p. 340, 1.

van de burgemeesters, eventuele bedenkingen tegen hun geschiktheid bekend te maken (12).

Tussen de bepalingen betreffende de aanstelling van de predikanten en die betreffende de tucht over hen werd de *eed* opgenomen, die door hen in handen van burgemeesters en Raad moest worden afgelegd (16-19).²⁷⁴ Tot de invoering daarvan had de Raad reeds in 1541 besloten; de formule was in 1542 al door Calvijn opgesteld en datzelfde jaar door de Raad aanvaard. Ze heeft een tijdlang ook dienst gedaan voor de ouderlingen, totdat voor dezen een afzonderlijke formule werd opgesteld.²⁷⁵

De inhoud van de *predikanteneed* was als volgt: de dienaar belooft en zweert (a) in de bediening waartoe hij geroepen is God trouw te dienen door zijn Woord zuiver te verkondigen tot opbouw van de kerk en zijn leer niet te misbruiken om eigen vleeselijke lusten te dienen of mensen te behagen (16), (b) zich te houden aan de aanvaarde *Ordonnances ecclésiastiques* en zich trouw te kwijten van de daarin hem toegewezen taak om degenen die gezondigd hebben te vermanen, zonder daarbij plaats te geven aan haat, begunstiging, wraakzucht of andere vleeselijke begeerte, en in het algemeen alles te doen wat een goed en getrouw dienaar betaamt (17), (c) te waken en blijvend op te komen voor de eer en de belangen van de Raad en de stad; zich zoveel mogelijk ervoor in te spannen dat het volk in goede vrede en eendracht onder de regering van de Raad blijft verenigd en niet in te stemmen met iets wat daarmee in strijd is (18), (d) aan de regering en de wetten van de stad onderdanig te zijn en alle anderen een goed voorbeeld van gehoorzaamheid te geven door zich aan de wetten en de overheid te onderwerpen, voorzover zijn ambt dit zal toelaten, dwz. zonder dat afbreuk gedaan wordt aan de vrijheid die hij moet hebben om te leren zoals God het hem beveelt en datgene te doen wat tot zijn ambt behoort; kortom, de Raad en het volk op zulk een wijze te dienen dat hij daardoor in geen enkel opzicht gehinderd wordt om God te dienen, wat hij Hem krachtens zijn beroeping immers schuldig is (19).²⁷⁶

De *ouderlingeneed* of zoals hij in het opschrift erboven genoemd wordt: de 'Serment du Consistoire',²⁷⁷ werd in 1561 tot sluitstuk gemaakt van de bepalingen betreffende 'le troisiésme ordre', die van de ouderlingen. Met deze eed

274 *OS*, II, p. 331, 4 sqq. De 'formule de serment' ook *OC*, X a, c. 31 sq.

275 Vgl. *OS*, II, p. 331, n. 2.

276 Het grote voorbehoud dat in het slot gemaakt wordt, luidt in de oorspronkelijke tekst: '... en tant que mon office le portera. C'est à dire, sans préjudicier à la liberté que nous devons avoir d'enseigner, selon que Dieu nous le commande, et faire les choses qui sont de nostre office. Et ainsi ie promets de servir tellement à la Seigneurie et au peuple, que par cela ie ne soye aucunement empesché de rendre à Dieu le service que ie lui doy en ma vocation'. *OS*, II, p. 332, 6 sqq.

277 *OS*, II, p. 340, 5.

belooft en bezweert de ouderling krachtens de hem verleende opdracht (a) elke vorm van afgoderij, godslastering, losbandigheid en andere dingen die strijdig zijn met de eer van God en de reformatische opvatting van het evangelie,²⁷⁸ tegen te gaan en degenen die daarvoor in aanmerking komen, naar de gelegenheid die hem daarvoor geboden wordt, te vermanen (52), (b) wanneer hem iets ter kennis komt dat mededeling aan de kerkeraad verdient, trouw zijn plicht te vervullen, zonder haat of begunstiging, alleen bedacht op de bewaring van de stad in goede orde en in de vrede des Heren (53), (c) zich van alles wat tot zijn ambt behoort met een goed geweten te kwijten, met inachtneming van de door de verschillende raden vastgestelde verordeningen (54).

Peten

Aan de reeds bestaande bepaling (70) dat vreemdelingen die niet gelovig en geen lid van de kerk van Genève²⁷⁹ zijn, niet als peet mogen optreden, werd een uitbreiding gegeven: ditzelfde zou ook gelden voor geëxcommuniceerden.²⁸⁰

De huwelijkswetgeving

In de bepalingen 'Du mariage' kregen de verordeningen een plaats, tot de opstelling waarvan reeds in 1541 was besloten, maar die pas op 13 november 1561 waren aanvaard.²⁸¹ Zij verschilden weinig van het ontwerp, 'rédigé sous l'inspiration de Calvin et revu par lui',²⁸² dat reeds zestien jaar eerder ingediend was.

Wij treffen hier een uitgewerkte huwelijkswetgeving aan; het geheel omvat niet minder dan ruim vijftig bepalingen.²⁸³ Aan het 'consistoire' werden onderscheiden taken toebedeeld, maar — althans zó zag Calvijn het — niet aan het 'consistoire' als kerkeraad, maar als college dat de overheid terzijde moest staan bij het beslechten van de huwelijkskwesties en dat als zodanig weinig zelfstandige bevoegdheid had. Voor dit laatste is illustratief het slotartikel: in eerste instantie worden de zaken door het 'consistoire' behandeld; kan dit een minnelijke schikking bereiken, dan gaan ze niet verder; is echter een rechterlijke beslissing nodig, dan worden de partijen verwezen naar de Raad (135).²⁸⁴

278 '... autres choses contrevenantes à l'honneur de Dieu et à la reformation de l'Évangile, ...' *OS*, II, p. 340, 7 sqq.

279 'de nostre communion'. *OS*, II, p. 343, 18.

280 Voor hen 'qui auront esté privé de la Cene, iusques à ce qu'ils se soyent reconciliés à l'Église'. *OS*, II, p. 343, 21 sqq.

281 Een tekening van deze lijdensweg geeft Köhler, *a.a.O.*, II, S. 626 ff.

282 Aldus *Reg. de la Comp.*, I, p. 30, n. 1.

283 Het op 10 nov. 1545 gedateerde ontwerp in *Reg. de la Comp.*, I, p. 30 ss.; *OC*, X a, c. 33—44. De definitieve tekst *OS*, II, p. 346—355; *OC*, X a, c. 105—114.

284 Maar als kerkeraad had het 'consistoire', zeker in Calvijns visie, weer wèl het recht op te treden tegen huwelijkszonden, krachtens de bepalingen in de *Ord. eccl.* betreffende het optreden tegen 'vices' en 'crimes' (157—159)!

Het huisbezoek

Vóór de bestaande bepalingen betreffende 'l'ordre qu'on doit tenir envers les grans' werden enige andere ingelast. Deze hadden betrekking op het huisbezoek (148-150).²⁸⁵

De bepalingen, die reeds in 1550 door de Raad waren aanvaard,²⁸⁶ beginnen met de overweging, dat er verscheidenen zijn die tengevolge van de verwarring van het pausdom in hun jeugd niet onderwezen zijn, zodat zij nu als volwassen mannen en vrouwen van het christendom niet op de hoogte zijn. Daarom moet er elk jaar²⁸⁷ van huis tot huis bezoek worden gebracht, om bij ieder een eenvoudig onderzoek in te stellen naar zijn geloof, opdat tenminste niemand tot het avondmaal komt zonder het fundament van zijn zaligheid te kennen. Vooral zal men daarbij letten op knechten, dienstboden, minnen en vreemdelingen die gekomen zijn om zich hier te vestigen, opdat niemand van hen tot het avondmaal toegelaten wordt zonder beproefd gebleken te zijn (148).

Wat de uitvoering betreft wordt bepaald dat het huisbezoek zal plaatsvinden vóór de avondmaalsviering van pasen²⁸⁸ en dat men er rustig de tijd voor zal nemen (149). De dienaren verdelen onder elkaar de kwartieren (quartiers), waarbij zij zich zullen houden aan de indeling in wijken (dizaines). Elke predikant heeft een ouderling bij zich om met deze te kunnen overleggen wanneer iemand voor de kerkeraad zal moeten worden geroepen, hetzij wegens ongeschiktheid om het avondmaal te ontvangen hetzij wegens slecht levensgedrag. De hoofdman van tien (dizenier) vergezelt hen om de weg te wijzen, opdat niemand wordt overgeslagen (150).

Avondmaalsverachting

Aan het einde van de bestaande tuchtregeling werd een verordening ingevoegd, die betrekking had op de verachters van het avondmaal (160-163).²⁸⁹ 12 november 1557 was ze door de Raad der Tweehonderd aanvaard.

De achtergrond van de verordening blijkt uit de considerans (160), die met

285 OS, p. 357, 23 — 358, 1—5.

286 Beza, *Vita Calvinii*, OC, XXI, c. 142, schrijft over het jaar 1550 onder meer: 'eoque decretum est, ut ministri non tantum in concionibus, quas alii negligabant, alii non magno cum fructu audiebant, sed etiam sigillatim per domos et familias certo anni tempore, adhibito cuiusque regionis urbis decurione itemque presbytero plebem instituerent, et ab unoquoque fidei rationem summatim exposcerent: qua ex re vix credibile est quantus sit fructus consequutus'. Vgl. ook *Reg. du Conseil*, 3 april 1550, OC, XXI, c. 462.

287 'chacun an'. OS, II, p. 357, 26. Vgl. *Reg. du Conseil*, 29 aug. 1550, OC, XXI, c. 468: de Raad besluit tot tweemaal huisbezoek per jaar. Daar is men dus blijkbaar op teruggekomen.

288 Aanvankelijk werd het, om de mensen gemakkelijker thuis te treffen, beter geacht de bezoeken voor Kerstmis te brengen. Vgl. *Reg. du Conseil*, ibidem.

289 OS, II, p. 359, 25 — 360, 37.

de verordening zelf in 1561 in de *Ordonnances* werd opgenomen. Daarin wordt verklaard dat men reeds lang kon opmerken dat sommigen naar eigen believen zich van het avondmaal onthielden en, hoewel zij werden aangespoord zich tot de avondmaalsgang voor te bereiden, daarmee geen rekening hielden; dat anderen, aan wie het avondmaal verboden was,²⁹⁰ dit sedert lang niet ontvangen hebben, hetzij uit nonchalance, hetzij uit minachting. Wanneer hier niets tegen wordt gedaan, zal de terechtwijzing die hun overeenkomstig het Woord Gods en onze verordeningen toegediend is, in een bespotting verkeren.²⁹¹

In de dan volgende bepalingen wordt onderscheiden tussen vier categorieën avondmaalsverachters en voor elk van die wordt een bepaalde gedragslijn vastgesteld. Er zijn a. personen, die wegblijven om een, althans aanvankelijk, onbekende reden; b. personen die na weggebleven te zijn, beloofden weer te zullen komen maar dit toch niet deden; c. personen die wegblijven, hoewel hun het avondmaal slechts ontzegd is voor eenmaal, en d. personen aan wie het avondmaal werd verboden maar die niet tot verootmoediging zijn gekomen.

Met hen moet als volgt worden gehandeld:

a. Onttrekt iemand zich aan de heilige gemeenschap der gelovigen, dan wordt hij voor de kerkeraad geroepen. Blijkt het dat hij zich onttrok om de een of andere vijandschap, dan wordt hij vermaand zich met zijn wederpartijder te verzoenen. Blijkt er een andere reden van verhindering te zijn, dan zal men trachten daarvoor een redelijke oplossing te vinden. Acht de betrokkene zich niet in staat aanstonds op de vermaning in te gaan, dan wordt hem een bedenktijd gegeven. Toont hij zich hardnekkig door nog eens een half jaar te laten voorbijgaan zonder aan het avondmaal te komen, dan wordt hij, tenzij hij voor zijn zonde vergiffenis vraagt en bereid is deze goed te maken, naar de Raad verwezen, die hem, als zijnde onverbeterlijk (*incorrigible*), voor een jaar uit de stad zal verbannen. En zelfs wanneer hij [voor de Raad] alsnog zijn zonde erkent, zal deze hem vanwege zijn verwerping van de vermaningen van de kerkeraad toch een straf opleggen.²⁹² Voorts wordt hij naar de kerkeraad teruggezonden om de gegeven aanstoot goed te maken (160).

b. Degene die, na daartoe vermaand te zijn, zijn belofte om het avondmaal te ontvangen, niet nakomt, wordt voor de kerkeraad geroepen om van zijn huichelarij en bedriegerij overtuigd te worden. En moet hem voor de tweede maal onder ogen worden gebracht dat hij de kerkeraad belogen en bedrogen heeft, dan zal de straf dezelfde zijn als de hierboven aangegevene (161).²⁹³

290 Duidelijkheidshalve voegt Pfisterer in: *Bekennisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 101, in zijn vertaling tussen haken toe: 'trotz Ablauf der Sperrfrist'.

291 'tourneroit en moquerie . . .'. *OS*, II, p. 359, 33.

292 'qu'il soit chastié à la discretion de Messieurs'. *OS*, II, p. 360, 14.

293 'qu'il soit appelé pour estre redargué de son hypocrisie et fiction. Et si pour la seconde fois il est conveincu d'avoir abusé et frustré le Consistoire, qu'il y ait semblable punition comme dessus'. *OS*, II, p. 360, 18 sqq.

c. Is iemand wegens het geven van ergernis slechts voor eenmaal (pour une fois seulement) het avondmaal ontzegd, en laat hij daarna uit geprikkeldheid of anderszins langere tijd (plus long temps) na er weer te komen, dan wordt hij voor de kerkeraad geroepen. Als hij op zijn houding niet wil terugkomen, wordt met hem gehandeld als boven (162).

d. Stel dat aan iemand het avondmaal is ontzegd vanwege zijn rebellerende houding of omdat hij hardnekkig in zijn zonden is blijven leven of omdat hij [om nog een andere reden] onwaardig bevonden is aan het heilig avondmaal deel te nemen. Toont hij zich, in plaats van zich te verootmoedigen, een verachter van de orde der kerk en komt hij er uit zichzelf niet toe zijn zonde voor de kerkeraad te erkennen, dan wordt hij, als hij zes maanden van het avondmaal is weggebleven, [voor de kerkeraad] geroepen die hem vermaant op zijn houding terug te komen. Blijft hij, ondanks deze vermaningen, het hele jaar (iusques au bout de l'an) hardnekkig, dan wordt ook hij als zijnde onverbeterlijk voor een jaar uit de stad verbannen, tenzij hij dit voorkomt door aan de Raad vergiffenis te vragen en in de kerkeraad zijn zonde te erkennen, zodat hij tot het avondmaal toegelaten kan worden (163).²⁹⁴

Nogmaals de ouderlingen

Bij de herziening werd in de *Ordonnances* ook een aantal verordeningen (167-172) opgenomen,²⁹⁵ die zich aandienden als een nadere toelichting van de bepalingen betreffende de verkiezing van ouderlingen, en van de excommunicatie. Evenals de besluiten ten aanzien van de presentatie van de diënarren en de ouderlingen waarvan reeds melding werd gemaakt (11, 12), waren ze op 9 februari 1560 door de Raad der Tweehonderd aangenomen.²⁹⁶ Ze werden niet bij de reeds bestaande bepalingen over deze onderwerpen ingelast²⁹⁷ maar kregen een plaats achter de slotbepalingen.

De eerste reeks besluiten bedoelde, zoals in het begin ervan meegedeeld werd, een aantal ingeslopen misbruiken weg te nemen. Zo werd in de eerste plaats een einde gemaakt aan de gewoonte dat de burgemeester-voorzitter van de kerkeraad daarin verscheen met zijn ambtscepter (baston) die immers meer een teken was van 'iurisdiction civile' dan van 'regime spirituel'. Zou één van

294 In zijn brief aan Olevianus van 25 nov. 1560 geeft Calvijn deze bepaling in verkorte vorm aldus weer: 'Si quis praefracte autoritatem ecclesiae [door welke hij geexcommuniceerd is] spernat, nisi ante elapsum annum a contumacia destiterit, a senatu in exsilium annum eiicitur'. *OC*, XVIII, c. 236.

295 *OS*, II, p. 361, 9 — 363, 41.

296 Na uitvoerige beraadslagingen op 30 jan. en 1 febr. 1560. Vgl. *Reg. du Conseil*, *OC*, XXI, c. 726—728; *OS*, II, p. 361, 40 sqq. (n. 5).

297 Zij hadden gevoeglijk een plaats kunnen krijgen respectievelijk na de bepalingen 49 en 50 (*OS*, II, p. 339, 20 — 340, 4) en de bepalingen 154 en 155 (*OS*, II, p. 358, 19—31).

de twee leden van de Kleine Raad die in de kerkeraad zitting hadden, burgemeester zijn,²⁹⁸ dan zou hij er slechts deel van uitmaken in zijn kwaliteit van ouderling (168).²⁹⁹

De beide andere bepalingen van deze reeks hebben betrekking op de verkiezing van de ouderlingen. Voortaan zouden de predikanten niet meer mogen worden uitgesloten van het overleg in de Raad over de vraag wie tot ouderlingen moeten worden gekozen, gelijk, zo werd eraan toegevoegd, door verwerpelijke aanmatiging³⁰⁰ wel geschied was, als gevolg waarvan soms mannen gekozen waren die weinig geschikt waren (169).

Ook zou voortaan geen bevoorrechting meer plaatsvinden van 'citoyens' boven 'bourgeois'. De uitsluiting van de laatstgenoemden, zo werd verklaard, vindt nl. niet alleen geen grond in de *Ordonnances*, maar is ook niet in overeenstemming met het geestelijk karakter van de kerk (170).³⁰¹

Openbare excommunicatie

De tweede reeks besluiten, die met betrekking tot de excommunicatie, wordt voorafgegaan door de opsomming van een aantal overwegingen. Het zijn de volgende: (a) Gods Woord leert ons dat degenen die zich zó verhard hebben dat zij aan de vermaningen van de kerk geen gehoor geven, voor heidenen moeten worden gehouden. (b) Paulus verbiedt de omgang met hen en wil dat zij tot schaamte gebracht worden, opdat zij zich berouwvol verootmoedigen. Dit is echter alleen mogelijk wanneer zij eerst tot hardnekkigen en onverbeterlijken verklaard zijn. (c) De openbare ergernissen, die de kerk in verratting hebben gebracht, moeten worden weggenomen.

Op grond van deze verschillende overwegingen worden de bestaande verordeningen aangevuld met de bepaling, dat zij die door de kerkeraad geëxcommuniceerd zijn,³⁰² indien zij zich na naar behoren vermaand te zijn, niet onderwerpen maar in hun verzet volharden, voortaan in de kerkgebouwen zullen worden afgekondigd als zijnde verstoten uit de kudde, totdat zij hun zonde erkennen en zich met de gehele kerk weer verzoenen.

Deze aanvulling bedoelt, zo heet het, de ware regel van het Woord Gods nog meer te benaderen (171).³⁰³

298 Al was dit wel usantie, officieel behoefde het dus niet.

299 'et en cas que l'un soit Syndique, qu'il n'y soit qu'en qualité d'Ancien, pour gouverner l'Eglise, sans y porter baston'. *OS*, II, p. 362, 11 sqq. Hierop volgt een voortreffelijke beschrijving van Calvijns visie op de verhouding van kerk en overheid. Zie blz. 207.

300 Het was namelijk voorgeschreven in de *Ord. eccl.* (50): *OS*, II, p. 339, 30.

301 De privileges voor de 'citoyens' 'ne se peuvent comprendre en l'estat spirituel de l'Eglise'. *OS*, II, p. 363, 5 sq.

302 'excommuniez par le Consistoire . . .' *OS*, II, p. 363, 24.

303 'afin d'approcher encore plus de la vraye reigle de la parole de Dieu, et nous y conformer tant qu'il sera possible'. *OS*, II, p. 363, 21 sqq.

De wederopneming

De tweede bepaling van deze reeks betreft de wederopneming van hen die om hun leven te redden, het ware geloof hebben afgezworen, of die, na in Genève het heilig avondmaal te hebben ontvangen, tot de gruwelen van het pausdom zijn teruggekeerd.

Aan zulken zal voortaan niet meer het maken van 'amende honorable' worden opgelegd. In plaats daarvan zullen zij in het kerkgebouw moeten verschijnen om er hun zonde te erkennen en te belijden, en God en zijn kerk daarvoor vergiffenis te vragen. Zulks in de eerste plaats om aan heel de gemeenschap der gelovigen voldoening te geven en een voorbeeld; vervolgens om de oprechte en vrijwillige boetvaardigheid van de schuldigen bekend te maken en tenslotte om hun verzoening te bewerken met de kerk, waarvan zij zich door hun val in de zonde hadden afgesneden (172).

Een nieuwe slotbepaling

De herziene *Ordonnances* werden voorzien van een soort epiloog. Daarin stond dat 'pour observation et confirmation de cest ordre et police' deze om de drie jaar voor heel de gemeente in de St. Pierre zou worden voorgelezen en wel op de eerste zondag van de maand juni. In tegenwoordigheid van de burgemeesters zou dan ieder door opsteken der handen moeten bezweren haar in acht te nemen en te onderhouden, zonder er iets tegen te zeggen of te doen, en zonder er iets aan toe te voegen of van af te doen, tenzij het eerst aan de Kleine Raad en vervolgens aan de Raad der Tweehonderd zou zijn voorgelegd (173).³⁰⁴

§ 18. KANTTEKENINGEN

Aan het slot van de kanttekeningen bij de *Ordonnances* van 1541 merkten wij op dat de toekomst zou moeten leren, welke beschouwing ten aanzien van de kerkelijke tucht het in Genève winnen zou, die van Calvijn of die van zijn tegenspelers. Een stukje van die toekomst, nl. dat wat zijn neerslag vond in de wijzigingen en aanvullingen, die in 1561 in de *Ordonnances* werden aangebracht, werd hierboven getekend; wij wijden daar nu een nadere beschouwing aan. Daarna zal het niet moeilijk zijn vast te stellen welke visie het heeft gewonnen.

³⁰⁴ *OS*, p. 364, 1 sqq. Het besluit tot de voorlezing 'de trois ans en trois ans' werd 11 nov. 1561 genomen, tegelijk met het besluit de *Ord. eccl.* te laten drukken: 'aussi a ce quilz puissent servir a linstruction dautres peuples et pour tesmoigner de nostre reformation quon les doibge imprimer'. *OC*, XXI, c. 766.

De ouderlingen en predikanten

In de *Ordonnances* van 1561 zijn de ouderlingen ten volle kerkelijke ambtsdragers geworden. Het moge ten overvloede blijken uit de volgende recapitulatie:

a. In de opsomming van de ambtsdragers: 'pasteurs', 'docteurs', 'anciens' en 'diacres' werd achter 'anciens' de nadere bepaling: 'commissarissen van de Raad' geschrapd (2).

Daar hoorde ze niet thuis. Overigens, in 1541 had men ze aangebracht overal waar dat maar mogelijk geweest was. Van een *schrappen* met dezelfde ijver was in 1561 geen sprake. De behoefte daaraan is kennelijk niet gevoeld. Trouwens: als arbiters in de *huwelijkskwesities* waren en bleven de ouderlingen ook mandatarissen van de Raad.

b. De predikanten zouden voortaan bij de beoordeling van de kandidaat-ouderlingen niet meer mogen worden gepasseerd en zij zouden ervoor waken dat niet een bekwaam raadslid maar een goed *ouderling* werd gekozen (169).

c. Ook de verkiezing van de ouderlingen moest voortaan worden geapprobeerd door de gemeente (12).³⁰⁵

d. De ouderlingen beloofden onder ede echt ouderlingenwerk te zullen doen (52, 54); zulk werk werd hun ook toegewezen: samen met de predikant zouden zij op huisbezoek gaan (150). En hun eed verplichtte hen, zo vaak dat nodig zou blijken, te rapporteren aan de kerkeraad, let wel: niet aan de Raad (53).

e. De burgemeester-ouderling moest zijn burgemeestersscepter buiten de vergaderzaal van de kerkeraad laten (168).

Wat de predikanten betreft, zij maakten in hun eed zeer uitdrukkelijk een voorbehoud ten aanzien van alles wat hun ambtsbediening raakte. Daarin moesten en zouden zij vrij zijn (19).³⁰⁶

Het huisbezoek

Welke andere intentie Calvijn met het nieuwe instituut van het huisbezoek (148-150) ook gehad mag hebben, zeker is dat hij er vooral een middel in heeft gezien om de uitoefening van de kerkelijke tucht zo volledig en zo effectief mogelijk te doen zijn.³⁰⁷ Behalve uit de inhoud van de bepalingen

305 Dat de ouderlingen voortaan niet alleen uit de 'citoyens', maar ook uit de 'bourgeois' mochten worden gekozen — Calvijn spreekt in zijn brief aan Olevianus van 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 236, van: 'sive . . . indigenae, sive ascriptitii cives' —, dus uit een groep van bredere samenstelling, heeft de relatie ouderlingen-gemeente (leden) eveneens gunstig kunnen beïnvloeden.

306 Vgl. blz. 192 en aant. 276.

307 Dit wordt ten onrechte ontkend door Biesterveld, *Huisbezoek*, blz. 61. Ook

blijkt dit uit de plaats die deze kregen in de herziene *Ordonnances*: aan het hoofd van 'l'ordre qu'on doit tenir envers les grans'. Eveneens uit het feit — om slechts dit nog te noemen — dat Calvijn, toen hij in november 1560 Olevianus over de in Genève vigerende tuchtregeling inlichtte, als een onderdeel daarvan ook het huisbezoek noemde.³⁰⁸

Het huisbezoek werd verricht door twee ambtsdragers: een predikant en een ouderling. Maar de hoofdman van tien ging mee op pad en . . . allicht ook mee in huis!^{308a} Op deze wijze was het huisbezoek wel bijzonder geschikt om de mazen in het net van de tuchtoefening zo klein mogelijk te maken.

Van stimulering van het gemeentelid tot het vermanen van zijn broeder bepeuren wij in de toegevoegde bepalingen niet veel. Iets daarvan in het bevel van de kerkeraad aan het kerklid dat van het avondmaal wegblijft vanwege onenigheid met zijn broeder, zich met deze te verzoenen (160).³⁰⁹

De excommunicatie

Anders dan in de *Ordonnances* van 1541 worden thans in de herziene tekst de woorden 'excommunication' en 'excommunier' onverbloemd gebruikt.³¹⁰

In de verordeningen met betrekking tot de avondmaalsverachters is sprake van twee soorten excommunicatie: een avondmaalsverbod voor eenmaal, waarbij verwacht wordt dat de zondaar ervoor zorgt weer aan het avondmaal te kunnen deelnemen (162), en een avondmaalsverbod zonder vooraf genoemde

Pfisterer, *a.a.O.*, S. 99 f., geeft van het huisbezoek een te 'onschuldige' voorstelling: de kerkorde weet 'nur von einem einzigen Besuch im Jahr . . . Als Zweck ist weder die Prüfung des Wandels noch der Gesinnung angegeben . . .'. Men volstond ermee 'dass ein jeder die Zehn Gebote, das Credo und das Vaterunser in französischer Sprache auswendig hersagen konnte . . .'

308 Duidelijk blijkt het verband tussen huisbezoek en tucht ook uit Calvijns mededelingen aan Olevianus over het 'hoe' van het huisbezoek in Genève. 'Illic novi incolae examinantur'. Dat gebeurt wel niet bij hen, 'qui semel recepti sunt'. Maar wat bij hen wèl gebeurt, gaat ook heel duidelijk in de richting van tucht: 'inquiritur' of het in huis vreedzaam en goed toegaat, of er ruzie met de bureu is, of er mogelijk dronkenschap voorkomt, of er luiheid en traagheid is in het kerkbezoek. En uit het huisbezoek kan een dagvaarding voor de kerkeraad voortkomen. *OC*, XVIII, c. 236. Vgl. ook de omschrijving van het doel van het huisbezoek: *Reg. de la Comp.*, II, p. 66: 'pour cognoistre les personnes affin que la Cene du Seigneur ne fut prophanee, et d'exhorter ung chascung à faire son devoir envers Dieu et à ouir sa sainte parole'.

308a Vgl. de mededeling van Beza dat in Genève 'singulis annis ministri singuli urbem inter se partiti, adhibito uno ex presbyteris itemque decurione (decuriat[im] enim tota urbs distributa est), singulas familias audi[ant] de fidei capitibus . . .' *Beza aan Bullinger*, 13 nov. 1571, in: Kingdon, *Geneva and the consolidation*, p. 210. Vgl. blz. 194, aant. 286. Met de 'decurio' wordt de 'dizenier' bedoeld.

309 Vgl. echter blz. 214. Als privé vermaningen golden blijkbaar ook de vermaningen van de ambtsdragers tijdens het huisbezoek. *Calvijn aan Olevianus*, Genève, 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 236: 'Nemo autem citatur, nisi qui vel privatis adminitio-nibus non obtemperavit, vel qui ecclesiam offendit malo exemplo'.

310 *OS*, II, p. 361, 11: 'l'excommunication'; 363, 24: 'excommuniez'.

termijn, hetgeen wel wil zeggen: tot de zondaar berouw toont (163). Daar komt dan in de verordening betreffende de verkiezing van de ouderlingen en de excommunicatie nog een derde soort bij: de uitstoting uit de kudde van hen die ondanks hun excommunicatie en de daarna hun alsnog toegediende vermaningen, hardnekkig blijven. Deze uitstoting vindt plaats 'par les temples' (171).³¹¹ *Openbare* excommunicatie was, zoals wij gezien hebben, een principieel desideratum van Calvijn. Maar in 1541 bleek de realisering daarvan niet mogelijk, nu, in 1560, wèl. Maar uitsluitend in het hier genoemde geval! In andere gevallen werd de excommunicatie uitgesproken door de kerkeraad in een van zijn vergaderingen.³¹² Op de variatie in de excommunicatie komen wij in ander verband terug.³¹³

De nieuwe verordeningen tegen de verachters van het avondmaal en de excommunicatie (160-163) moeten worden beschouwd als aanvullingen op de reeds bestaande bepalingen met betrekking tot hen die welbewust ingaan tegen de aanvaarde leer of consequent onkerkelijk leven (154, 155). Aanvullingen ook in dit opzicht dat, terwijl in die bepalingen niet *expressis verbis* werd gezegd dat de overheid tegen dit soort personen móet optreden, ze daartoe in de nieuwe bepalingen met even zo veel woorden wordt verplicht. Zelfs wordt aangegeven op welke wijze ze dat moet doen: met verbanning of met een andere straf (160 vv.). Nog moeilijker dan voorheen zou de overheid tegenover de bedoelde personen een houding van neutraliteit of oogluiking kunnen aannemen.

Uit de nieuwe bepalingen blijkt duidelijk de wens om de tucht trouw en krachtig te handhaven. Toch kunnen de termijnen van bezinning die aan de zondaars worden gegeven (160, 163), bepaald niet kort worden genoemd.

De nieuw toegevoegde bepaling dat de geëxcommuniceerden niet als peet mogen optreden (71),³¹⁴ toont aan dat de excommunicatie méér is dan uitsluiting van het avondmaal, dat ze in elk geval ook de intrekking van dit aan het kerklidmaatschap verbonden recht met zich meebrengt.

De wederopneming

De regeling van de wederopneming (172) heeft alleen betrekking op personen die tijdens een verblijf buiten het gebied van Genève het evangelisch

311 *OS*, II, p. 363, 27. De bedoeling is: tijdens de kerkdiensten. Vgl. de uitspraak van de Raad van 1 febr. 1560, *OC*, XXI, c. 728: 'ceux qui estans excommuniez se porteront rebelles soient prononcez et publiez en leglise affin que chacun sabstienne de leur compagnie'.

312 Het spreekt natuurlijk vanzelf dat aan de publieke excommunicatie er een voor de kerkeraad was voorafgegaan.

313 Blz. 232 vv.

314 De praktijk had deze bepaling noodzakelijk gemaakt. Vgl. blz. 236.

geloof hebben afgezworen of de mis weer zijn gaan bijwonen. Hoe tot nu toe met zulke personen werd gehandeld, werd uit het desbetreffende raadsbesluit reeds gememoreerd: zij moesten 'faire amende honorable'.³¹⁵ De oorsprong van de 'amende honorable' lag in de oude praktijk van de openbare boete. Ze was de erkenning door de zondaar van zijn schuld ten aanhoren van heel de gemeente. Maar dit gebruik had zijn kerkelijk en geestelijk karakter allang verloren; het was ontaard in een straf en wel in een van een wereldlijk en bovendien van een zeer vernederend karakter.³¹⁶ Blootshoofds en barrevoets, gekleed in een boetehemd, moest de schuldige door de straten van de stad lopen, God en de door hem beledigde partij smekend om vergeving.³¹⁷

Deze straf werd, althans voor de in het raadsbesluit genoemde personen, afgeschaft.³¹⁸ In plaats daarvan kwam iets dat weer leek op de *oorspronkelijke* 'amende honorable': een schuldbelijdenis voor de gemeente. Wat daarmee werd beoogd, wordt in de verordening gezegd en werd reeds eerder gereleveerd. Hoe het daarbij toeging, beschrijft Calvijn in zijn brief aan Olevianus van 25 november 1560: 'De predikant zet het geval vanaf de kansel uiteen, daarop werpt de geëxcommuniceerde zich op de knieën en vraagt smekend om vergiffenis'.³¹⁹ Opvallend is dat hier, evenmin als trouwens in de verordening, geen sprake is van oplegging der handen.

Al was de nieuwe vorm van verzoening en wederopneming ook volgens deze brief alleen van toepassing in gevallen van afzwering van de evangelische leer en van bijwoning van de mis om zijn leven te redden, er zijn aanwijzingen dat ze ook wel in andere gevallen werd toegepast.³²⁰

Niet gewijzigde bepalingen

De eigenlijke tuchtorde (154-159, 164) met inbegrip van de in 1541 toegevoegde slotbepaling (165) onderging bij de revisie geen enkele zakelijke wijziging. Wel werd in de slotbepaling een aantal woorden geschrapt, nl. die waarin stond dat aan de dienaren alleen het gebruik van het geestelijk zwaard van het Woord Gods toekomt.³²¹ Maar daaraan moet men geen bijzondere

315 OS, II, p. 363, 33 sq.

316 Vgl. Pfisterer in: *Bekennisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 106, Anm. 40, 41; Pfisterer, *a.a.O.*, S. 93; *WPE*, I, s.v. *Amende honorable*, blz. 661.

317 Op deze wijze hadden bv. Ameaux in 1546 en Dubois in 1547 'amende honorable' gemaakt. *OC*, XXI, c. 377 (8 april 1546), c. 395 (31 jan. 1547).

Wanneer *OC*, XXI, c. 301, in aansluiting aan letterlijke mededelingen in de *Reg. du Consist.*, van notaris Piard vermeld wordt dat hij 5 okt. 1542 'amende honorable' maakte, moet waarschijnlijk aan een 'amende honorable' voor de *kerkeraad*, dus aan iets anders, worden gedacht.

318 Dus niet als burgerlijke straf.

319 *OC*, XVIII, c. 327.

320 Een indicatie daarvoor: 'et aussi ceux qui auront commys quelque scandale notable meritant reparation publique la facent en leglise selon la parole de Dieu'. *Reg. du Conseil*, 1 febr. 1560, *OC*, XXI, c. 728. Vgl. blz. 244.

321 OS, II, p. 361, 30 sqq., n. 2.

betekenis hechten. Want de záák waarom het in die woorden ging, stond vast; bovendien werd ze duidelijk uitgedrukt in de nieuwe verordeningen over de verkiezing der ouderlingen en de excommunicatie, die in de herziene *Ordonnances* onmiddellijk op de oude slotbepaling volgden (168).³²²

Merkwaardig dat juist in deze reeks bepalingen zakelijk niets werd gewijzigd! Juist zij waren zo fel omstreden geweest. En het verschil in interpretatie — tussen de Raad en de predikanten, met name Calvijn — had betrekking gehad op de ingrijpendste vragen. Wie was de 'men' die van het avondmaal weerde? Wat was de strekking van de door 'men' gedane mededeling aan de Raad dat aan iemand het avondmaal werd ontzegd? En wat betekenden nu eigenlijk de woorden: aan de kerkeraad komt geen enkele jurisdictie toe?

Het verhaal van de strijd over deze vragen, die kort na de aanvaarding van de *Ordonnances* in 1541 een aanvang nam en tot 1555 zou duren, behoeft hier niet in extenso te worden weergegeven. Het is voldoende te letten op de begin- en de slotfase ervan; in heel de periode daartussen ging het steeds om dezelfde problematiek.

Het eerste conflict ontstond in 1543. Op 19 maart van dat jaar beantwoordde de Raad der Zestig de vraag of de kerkeraad macht heeft het avondmaal te verbieden, met een krachtige ontkenning: de kerkeraad heeft 'nulle iurisdiction ny puissance de deffendre seulement admonester et puyz fere relation en conseil' en deze, de Raad dus, legt dan de straf op.³²³ Toen de presiderende burgemeester van deze beslissing mededeling deed in de kerkeraad volgde er een heftige reactie van Calvijn. Hij verklaarde dat dit besluit slechts door zijn dood of door zijn verbanning van kracht zou worden. De volgende dag hield hij een uitvoerige rede voor de Raad die daarop de uitspraak ongedaan maakte.³²⁴

Was dit conflict hevig maar kort, langduriger was de strijd, die in 1553 ontbrandde.³²⁵ Een vooraanstaand burger, Philibert Berthelier, was door de kerkeraad van het avondmaal afgehouden. 1 september 1553 gaf de Raad hem toestemming daar weer aan deel te nemen. Ook nu reageerden de predikanten fel. In een vergadering van de Raad verklaarden zij liever te sterven of verbanning of ander torment te ondergaan dan deze man en zijns gelijken tot het avondmaal toe te laten en op die wijze tegen de *Ordonnances* in te gaan.³²⁶

322 *OS*, II, p. 362, 5 sqq., 14 sqq.

323 *OC*, XXI, c. 309.

324 Een en ander deelt Calvijn zelf mee in zijn brief van 24 maart 1543 aan Viret: 'Renunciaverat nobis syndicus in consistorio, senatum ius excommunicandi sibi retinuisse. Continuo excepi decretum hoc aut morte mea aut exsilio sanciri oportere. Postridie vocavi fratres: ex eorum consilio postulavi a syndicis ut senatum nobis extra ordinem darent. Annuerunt, etsi non libenter. Illic longa et gravi oratione de tota re disserui: obtinui nullo negotio quod petebam'. *OC*, XI, c. 521.

325 Men kan deze strijd volgen aan de hand van de excerpten uit de verschillende *Registres* in de *Annales*, *OC*, XXI, c. 551 sqq. Vgl. ook Doumergue, *l.c.*, V, p. 176 sqq.; Köhler, *a.a.O.*, II, S. 605 ff.

326 *Reg. du Conseil*, 7 sept. 1553, *OC*, XXI, c. 552. 2 sept. had Calvijn in de Raad reeds gezegd 'qu'il mourroit plustost que de endurer cella contre sa conscience' (c. 551).

De Raad verzocht hun daarop de juistheid van die laatste bewering aan te tonen en stelde hun daartoe het officiële exemplaar van de *Ordonnances* ter hand.

De predikanten voldeden terstond aan dit verzoek. Reeds de volgende dag las Calvijn namens hen een ongetwijfeld door hem zelf opgestelde, uitvoerige memorie voor, waarin hun interpretatie van de in geding zijnde bepalingen gegeven werd.³²⁷ Deze kwam op het volgende neer:

a. De kerkeraad is bevoegd iemand het avondmaal te ontzeggen. Dit wordt in de *Ordonnances* tot viermaal toe duidelijk verklaard.³²⁸

b. De bedoeling van het doen van mededeling aan de Raad is *niet*, dat deze zal nagaan of de kerk iemand al dan niet terecht van het avondmaal heeft afgehouden, maar *uitsluitend* dat hij zich zal afvragen hoe hij nu zelf moet optreden tegen personen die zich om de geestelijke straf niet bekommeren.³²⁹

c. De mededeling aan de Raad geschiedt alleen in twee soorten duidelijk aangegeven gevallen: bij het leren en verspreiden van verkeerde meningen en dwalingen en bij verzet tegen en minachting van de orde der kerk (154, 155).³³⁰ Dit is voor geen enkel ander geval gestipuleerd, omdat, zo voegen de predikanten daaraan toe, dat ook niet ineens nodig is, maar alleen wanneer men verder doorgaat met zich van de geestelijke straf niets aan te trekken.³³¹

Volgens de predikanten is er in de *Ordonnances* 'nulle doute ny obscurité' ten aanzien van de vraag wie moet uitmaken of aan iemand het avondmaal moet worden ontzegd. Deze zaak wordt in de *Ordonnances* 'plainement laissee au Consistoire'.³³²

De memorie noodzaakte de Raad tot nieuw intern beraad.³³³ Zijn uitspraak

327 De predikanten namen de memorie op in hun *Registres*. Ze verscheen pas in 1962 voor het eerst in druk in: *Reg. de la Comp.*, II, p. 49—51. De uitgevers van de *OC* die het stuk niet konden vinden, hebben ten onrechte gemeend dat het excerpt van de *Ord. eccl.* dat Calvijn 26 nov. 1553 naar de predikanten van Zürich zond, een latijnse vertaling van de memorie was. Vgl. hun opmerking: *OC*, XIV, c. 664 (bovenaan).

328 *Reg. de la Comp.*, II, p. 49: 'ce qui est clairement exprimé par quatre fois'. Calvijn had zelfs kunnen zeggen: tot vijf maal toe (de bepalingen 154, 155, 157, 158, 159). Maar in artikel 155 werd gezegd: 'quon le separe de lesglise'. Al hield dit natuurlijk ook een avondmaalsverbod in, blijkbaar heeft Calvijn deze (betwiste) plaats (opzettelijk?) niet meegeteld.

329 *L.c.*, II, p. 50: Et de fait, il n'est pas dict qu'il vous soit denuncié, afin que vous cognoissiez si la Cene leur doit estre defendue ou non . . . Mais icy simplement il est dict que le Consistoire, après avoir ordonné ce qui est de son office, à rejecter de la Cene ceulx qu'il aura cogneuz indignes, vous en face rapport, afin que s'il y en avoit qui(lz) n'en tinsent compte, ils soient reprins par vous, qui avez la puissance et la glaive'.

330 *L.c.*, II, m.p.: 'Qui plus est, cela n'est pas dict de tous ceux auquelz la Cene sera defendue, mais seulement de ceux qui sont obstinez à dogmatiser et semer faulses opinions et erreurs, ou bien qui(lz) sont rebelles à mespriser l'ordre de l'église'.

331 *L.c.*, II, m.p.: 'pource aussi cela n'est pas requis du premier coup, sinon qu'ilz procedassent plus outre à se mocquer du chastement spirituel'.

332 *L.c.*, II, m.p.

333 'L'affaire fut suspendu par Messieurs et pour lors ne donnerent aucune responce'. *L.c.*, II, p. 51.

van 18 september om 'se tenir aux editz comment lon a ca devant fait',³³⁴ bracht de zaak natuurlijk geen stap verder: de interpretatie van die 'editz' was immers juist in geding!³³⁵

Maar op 7 november werd klaarder wijn geschonken. Toen sprak de Raad der Tweehonderd zich uit als volgt.³³⁶ Wat betreft het verloop van de tucht: de schuldige wordt eerst in het geheim vermaand. Geeft hij daaraan geen gehoor, dan door twee of drie kerkeradsleden. Betert hij zich dan nog niet, dan wordt hij voor de kerkeraad geroepen. Toont hij ook dan nog geen berouw of blijkt dat hij straf of vermaning vanwege de Raad verdient, dan wordt hij naar deze gezonden. De Raad stelt een volledig onderzoek in en vermaand of straft. 'Et que lon demeure a cela'. Met betrekking tot het weren van en het toelaten tot het avondmaal: de kerkeraad heeft 'sans le commandement du conseil' geen bevoegdheid iemand het avondmaal te verbieden. Is hij van mening dat iemand niet behoort te komen, dan deelt hij dit mee aan de Raad. Deze stelt een onderzoek in en neemt daarna een beslissing. De kerkeraad mag ook niemand opnieuw toelaten zonder voorafgaand onderzoek door de Raad. Om weder-toelating mogelijk te maken roept de Raad twee of drie predikanten in zijn midden om dezen in de gelegenheid te stellen van het berouw van de persoon in kwestie kennis te nemen. Dit alles 'tellement que la derniere cognoissance soit au conseil'.

Dat de predikanten zich in deze interpretatie onmogelijk konden vinden, behoeft geen betoog. Namens hen deelde Calvijn de Raad twee dagen later mee dat zij de uitspraak van de Tweehonderd 'ne peulvent bonnement selon leur conscience tollerer'.³³⁷

In de zo ontstane impasse werd nu besloten het oordeel te vragen van de kerken van Bern, Zürich, Bazel en Schaffhausen.³³⁸ In de loop van december 1553 kwamen de antwoorden binnen.³³⁹ Niet alle hielden ze ondersteuning van Calvijns standpunt in.³⁴⁰ Deze verwachtte dan ook in de raadsvergadering

334 *OC*, XXI, c. 554.

335 Vgl. Doumergue, *l.c.*, V, p. 178; Köhler, *a.a.O.*, II, S. 606.

336 *OC*, XXI, c. 560.

337 *Reg. du Conseil*, 9 nov. 1553, *OC*, XXI, c. 561.

338 Eveneens op 9 nov. 1553 *OC*, XXI, *ibidem*. De rest van de maand november ging voorbij met deliberaties over de tekst van de brieven. Vgl. *Reg. du Conseil*, 28 en 30 nov. 1553, *OC*, XXI, c. 562 sq. De in het Duits gestelde brief aan de Raad van Zürich is gedateerd 'den lesten tag Novembris in 1553 Iar'. *OC*, XIV, c. 685 sq. Calvijn zelf maakte meer haast. 26 nov. schreef hij twee brieven naar Zürich, één naar Bullinger persoonlijk en één naar de gezamenlijke predikanten. *OC*, XIV, c. 673—678. Hij voegde er een uitvoerig overzicht van de *Ord. eccl.* aan toe. *OC*, XIV, c. 678—682. Calvijns bedoeling was duidelijk. Er wordt wel niet aan u geschreven, luidde het in de brief aan de predikanten, maar omdat het wel zeker is dat het antwoord van uw Raad (stadsraad) 'ex sententia vestra' zal zijn, 'ego vos in tempore monendos ac rogandos censui' (c. 675).

339 *OC*, XIV, c. 690 sq. (Bern), 699—703 (Zürich), 709 sqq. (Schaffhausen). Ook Bazel antwoordde (zie volgende aant.).

340 Vgl. Calvijns oordeel over de verschillende antwoorden in zijn brief aan Bul-

van 1 januari 1554 waarin de brieven zouden worden gelezen, 'magnas rixas'.³⁴¹ Maar in die vergadering gebeurde niets bijzonders.³⁴² En ook later niet.³⁴³ De Raad stelde nl. een beslissing, waarop door de predikanten herhaaldelijk werd aangedrongen,³⁴⁴ telkens uit. En intussen ging de tuchttoefening voort en wel naar de opvattingen van Calvijn!

Eindelijk, in januari 1555, kwamen de verschillende raden tot uitspraken, of eigenlijk slechts tot één uitspraak. De Kleine Raad ging voorop; hij besloot de 22ste: 'On se tient aux editz'. Twee dagen later bleek dat ook in de Raad der Zestig de algemene opinie was, 'quon se tient aux editz'. En diezelfde dag stelde de Raad der Tweehonderd 'par le plus grand voix' alweer niets anders vast dan dat 'lon se tient aux editz ia passes par conseil general'.³⁴⁵ Tot driemaal toe dus precies dezelfde uitspraak als reeds 18 september 1553 was gedaan! Maar er was één belangrijk verschil: wat toen onduidelijk was, was nu volkomen duidelijk. Nu wist ieder dat 'zich houden aan de besluiten' betekende: zich houden aan die besluiten *naar de interpretatie van Calvijn*.³⁴⁶

Niet hij of één van zijn collega's, maar niemand minder dan de eerste burgemeester Amblard Corne was het, die op deze heuglijke 24ste januari 1555 in een toespraak in de Kleine Raad tegenover de predikanten verklaarde 'que Dieu avoit esté victorieux' en dat het nu vast stond dat 'le Consistoire demoueroit en son estat' en dat het 'son autorité acoustumee' zou bezitten die het Woord Gods het toekende en waarvan sprake was in 'les ordonnances desja sur ce passeez'.³⁴⁷ Wat Calvijn betreft, deze kon thans aan Bullinger schrijven: 'Onlangs is ons eindelijk na lange strijd het recht van de excommunicatie bevestigd'.³⁴⁸

Het werd 1561. De *Ordonnances* werden herzien: bestaande bepalingen wer-

linger, *OC*, XIV, c. 722: 'Schaffusiani pie et cordate respondent, Basilienses ieiune. Nihil enim fere dant consilii. Tantum edicta sua mittunt, sine ullo tamen praeiudicio'. En in die aan Farel van dezelfde datum, 31 dec. 1553, *OC*, XIV, 724: 'Tigurini prudenter dissuadent ne quid mutetur, Basilienses nullo interposito iudicio sua edicta descripta mittunt. Cordatissimi omnium Schaffusiani: nam vicini nostri frigide eludunt...'. De 'vicini' waren de berners. Calvijns beoordeling van het antwoord uit Bern — van de andere antwoorden trouwens ook — was juist. Het was een kort briefje waarin weinig meer stond dan 'que navons aucunnement en usance telle excommunication' (c. 691). Terecht merkt Walker, *l.c.*, p. 344 op: 'Bern was distinctly hostile'.

341 Aldus Calvijn in de in de vorige aant. genoemde brief aan Farel (*ibidem*).

342 De *Reg. du Conseil*, 1 jan. 1554, *OC*, XXI, c. 565, vermelden slechts: 'Icy ont este veues les lettres des quatre cantons responsives...'

343 24 okt. 1554(!) werd weer eens over de brieven gesproken. Resultaat: de benoeming van een brede commissie, 'qui ayent tous par ensemble de debattre la matiere...'. *Reg. du Conseil*, *OC*, XXI, c. 588.

344 Vgl. *OC*, XXI, c. 592 sq. onder 31 dec. 1554, 14 en 17 jan. 1555.

345 *OC*, XXI, c. 593 sq.

346 Vgl. Doumergue, *l.c.*, V, p. 180 sq.

347 *Reg. de la Comp.*, II, p. 59.

348 'Nuper tandem post longa certamina ius excommunicationis confirmatum nobis fuerat'. *OC*, XV, c. 449. De brief is van 24 febr. 1555.

den gewijzigd en nieuwe toegevoegd. Maar in de eigenlijke tuchtregeling werd niets gewijzigd of ingelast. Daar bestond geen behoefte aan. De bedoeling was immers duidelijk. De strijd was gestreden. Calvijns interpretatie was aanvaard.

Kerk en overheid

Tot slot nog een enkele opmerking over de relatie tussen kerk en overheid in de *Ordonnances* van 1561. Op dit punt is er geen wezenlijk verschil met de *Ordonnances* van 1541, die laatste tenminste gelezen door de bril van Calvijn. Wel kan men zeggen dat de twee characteristicen van diens beschouwing over deze relatie in de herziene kerkorde nog scherper uitkomen: de zelfstandigheid en de verbondenheid van kerk en overheid.

Een voortreffelijke samenvatting van Calvijns beschouwing, die dan ook wel uit zijn pen zal gevloeid zijn, vindt men in de argumentatie bij het besluit van de Raad van 9 februari 1560 waarbij aan de burgemeester-ouderling verboden werd voortaan zijn scepter naar de vergadering van de kerkeraad mee te nemen: 'Car combien que ce soyent choses coniointes et inseparables, que la seigneurie et superiorité que Dieu nous a donnee, et le regime spirituel qu'il a ordonné en son Eglise: toutesfois pource qu'elles ne sont point confuses, et que celui qui a tout empire de commander, et auquel nous voulons rendre suiection comme nous devons, a discerné l'un d'avec l'autre, nous decla-rons . . .'.³⁴⁹

De *zelfstandigheid*! De ouderlingen, hoewel evenals vroeger nog steeds uitsluitend benoemd uit leden van de stedelijke raden, zijn thans zuiver kerkelijke figuren geworden, de burgemeester-ouderling niet uitgezonderd. De tucht-oefening tot en met de excommunicatie behoort nu onbetwist tot de competentie van de kerk.

Verder dan de excommunicatie gaat de kerk niet. Blijkt echter verder optreden, optreden dus met uiterlijke dwangmiddelen noodzakelijk, bv. ingeval van consequente avondmaalsverachting, dan moet dit geschieden door de overheid. Dat valt onder háár bevoegdheid en de kerk laat deze bevoegdheid onaangetast.

Maar ook de *verbondenheid* van kerk en overheid komt in de *Ordonnances* van 1561 duidelijker uit. Was in de *Ordonnances* van 1541 reeds sprake geweest van verwijzing van bepaalde gevallen door de kerkeraad naar de Raad,³⁵⁰ voor sommige gevallen is nu ook het omgekeerde gestipuleerd: verwijzing van de Raad naar de kerkeraad (160, 163).³⁵¹

In dit verband letten wij ook nog even op de predikanten- en ouderlingeneden. De predikanteneed wordt, evenals trouwens de ouderlingeneed, afgelegd in handen van de *overheid*. Dat mag men niet uitleggen als een Calvijn afge-

349 OS, II, p. 362, 13 sqq.

350 In de bepalingen 69, 154, 155. OS, II, p. 343, 12; 358, 24, 30 sq.

351 OS, II, p. 360, 15, 36 sq.

dwongen concessie.³⁵² Integendeel, juist déze eed, afgelegd op déze wijze, weerspiegelt duidelijk zijn opvatting over de verhouding van kerk en overheid.³⁵³ Als burger van de stad is de predikant evengoed als ieder ander onderworpen aan de overheid en haar wetten, maar in zijn ambtelijke arbeid dient hij volkomen vrij te zijn. Beide aspecten trof men aan in de eed. Door hem *af te leggen* betuigden de *predikanten* trouw aan de overheid en haar wetten. Maar door déze eed te *accepteren* stelde de *overheid* zich harerzijds garant voor de grote reserve die hij óók bevatte. In feite bevatte de eed een 'mutua obligatio'.³⁵⁴

Wat betreft de ouderlingeneed, het is opvallend dat daarin nauwelijks sprake is van het zweren van trouw aan de overheid (54). Veeleer zweren de ouderlingen, in handen van de overheid, trouw aan het hun toebedeelde kerkelijke ambt (52, 53).

§ 19. 'EEN LICHT VOOR ALLE KERKEN'

Was Calvijn met de *Ordonnances* van 1541 slechts matig tevreden geweest, met de herziene van 1561 toonde hij zich ingenomen. In een toespraak die hij donderdag 13 november 1561 in een samenkomst van de Algemene Raad mocht houden noemde hij ze 'een licht waaraan alle kerken welke op de weg van de christelijke reformatie geleid zijn, een voorbeeld kunnen nemen en dat zelfs tot een getuigenis kan dienen voor hen die tegenover onze orde en religie wantrouwend staan'.³⁵⁵

Wat thans bereikt was, vond Calvijn goed.³⁵⁶ De jaarlijkse voorlezing van en

352 Zoals Köhler, *a.a.O.*, II, S. 574, doet. Hij betwijfelt dan ook of de tekst van de eed wel van Calvijn is, al erkent hij dat de slotzin ervoor zou kunnen pleiten (Anm. 404).

353 Vgl. Chenevière, *l.c.*, p. 266: 'Calvin pourtant avait très nettement et très clairement formulé sa pensée dans un document qui était connu de tous: le serment...' Doumergue, *l.c.*, V, p. 172, noemt het formulier 'un succès pour Calvin et pour l'Eglise' en (p. 173) geïnspireerd door 'le plus pur esprit calviniste'.

354 Vgl. Weber, *a.a.O.*, S. 125: 'Beachtet man diese Vorbehalte, so kann man urteilen, dass Syndics und Rat, welche den Eid abnahmen, durch diesen Akt auch die mitenthaltenen Vorbehalte gewährleisten; es lag eine versteckte Form der mutua obligatio des weltlichen Rechtes vor'.

355 'ung luminaire auquel toutes les eglises adressees en la reformation crestiennes puissent prendre exemple et serve aussi de tesmoignage aux infideles de nostre ordre et religion...' *OC*, XXI, c. 766.

356 Al had hij niet alles bereikt wat hij wenste. Vgl. blz. 172. Een andere zaak waarin Calvijn zijn zin niet kreeg, was de volgende. Op 30 jan. 1560 had hij de Raad voorgesteld 'marreaux de plomp', loden penningen, te laten maken; voor het avondmaal zouden burgers en vreemdelingen die moeten afhalen voor zichzelf en hun huisgenoten voorzover dezen 'instruys' waren. De bedoeling was 'eviter le dangier de ceux qui profanent la cene lesquelz on ne peut tous congnoistre'. De Raad besloot echter op 1 febr. 1560 tot het aanmaken van de 'marreaux' niet over te gaan, 'mais quon y pense'. *Reg. du Conseil*, *OC*, XXI, c. 727 sq.

In 1576 werden de *Ord. eccl.* opnieuw herzien. Van 'changement essentiel' was geen sprake, slechts werden 'plusieurs points... précisés et détaillés'. Heyer, *l.c.*, p. 22 s.

betuiging van instemming met de herziene kerkorde waartoe besloten werd, doen denken aan de herhaling der wet (Deut. 31 : 10 vv.) en de verbondsvernieuwingen in het Oude Testament.³⁵⁷ Calvijn zal dit besluit stellig hebben toegejuicht.

§ 20. APPENDIX: DE VERORDENINGEN MET BETREKKING TOT DE KERKEN OP HET LAND

Volledigheidshalve moet nog het een en ander worden meegedeeld over de verordeningen die speciaal werden opgesteld voor de kerken in de dorpen op het land.³⁵⁸ Dat waren, gelijk wij gezien hebben, geen zelfstandige kerken, maar 'paroisses' van de kerk in de stad, op soortgelijke wijze afhankelijk van de kerkeraad, als de dorpen zelf van de stadsraad.³⁵⁹ Nu golden de *Ordonnances ecclésiastiques* ook wel voor de dorpen,³⁶⁰ maar van tuchttoefening daar — waar ze gezien de grotere hardnekkigheid waarmee men er vasthield aan paapse devoties en tradities³⁶¹ nog nodiger scheen dan in de stad — zou (viel te vrezen) niet veel terecht komen, als er geen aanvullende regelingen bijkwamen.³⁶²

Omstreeks de jaarwisseling 1546-47 stelden de predikanten van Genève een ontwerp daarvoor op, in februari 1547 dienden zij dit in bij de Raad die er medio mei zijn goedkeuring aan hechtte.³⁶³ Bij de herziening van de *Ordonnances* in 1561 werden de *Ordonnances sur la police des églises dependantz de la Seigneurie de Genesve* daarin niet opgenomen.³⁶⁴ Misschien heeft dé reden of althans één van de redenen gelegen in het eigenaardige gemengde karakter

357 Vgl. blz. 150.

358 De tekst (waarnaar ik citeer) in de *Reg. de la Comp.*, I, p. 14—19. Ook *OC*, X a, c. 51—58.

359 Vgl. Weber, *a.a.O.*, S. 123: 'Es kann kaum hoch genug veranschlagt werden, dass die Landgemeinden (paroisses dependantes de Genève) weder ein eigenes Consistoire besaßen noch an kirchenrechtlicher Gesetzgebung oder individueller Einflussnahme teilhatten. Sie waren abhängig, und zwar politisch wie kirchlich'.

360 *OS*, II, p. 361, 7 sq.

361 Weber, *a.a.O.*, das., wijst erop, 'dass in den Landgemeinden römische Traditionen beträchtliche Kraft behielten'. Lang vóór hem: Kampschulte, *a.a.O.*, I, S. 216: 'Noch misslicher sah es auf dem Lande aus. Die neuen ländlichen Unterthanen waren trotz der gesetzlich eingeführten Reformation im Herzen noch katholisch...' Dat dit in elk geval ten aanzien van bepaalde dorpen niet bezijden de waarheid is, bewijzen de *Reg.* zowel van de kerkeraad als van de Raad. Zo besloot de kerkeraad op 9 nov. 1547 'les subjects' van Cologny, Petit-Saconnex en Champel voor zich te roepen om hen te vermanen 'car ilz ne scavent que est de la parole de Dieu'. *OC*, XXI, c. 304 sq. Vgl. ook *Reg. du Conseil*, 6 okt., 15, 19 dec. 1544, *OC*, XXI, c. 344.

362 Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 14, n. 1.

363 De Kleine Raad keurde de 'ordonnances' goed 16 mei 1547, de Raad der Tweehonderd een dag later. *L.c.*, I, p. 19, 14, n. 1.

364 In tegenstelling tot de 'Ordre sur la visitation des Ministres et paroisses dependantes de Geneve', die in jan. 1546 aanvaard was. Vgl. blz. 276.

van de verordeningen: ze waren deels seculier-juridisch deels kerkrechtelijk van aard.

De verordeningen werden vermeld onder de volgende kopjes: 'Des sermons', 'Catechisme', 'Les peines', 'Par qui les amendes seront exigees', 'Du baptesme', 'De la Cène', 'Du temps de convenir à l'église', 'Les faultes contrevenantes à la Reformation oultre les susdictes', waarna een hele reeks van zonden met bijbehorende strafbepalingen volgt, die kennelijk onder dit hoofd gesubsu-meerd worden, 'De l'election des gardes', 'Pour remectre devant le Consistoire'. Het is niet nodig van deze verordeningen een gedetailleerd overzicht te geven.³⁶⁵

Gezien de afhankelijkheid van het dorp en de parochie kon er weinig definitiefs gebeuren. Er kon worden *vermaand*. Vermaand moesten bv. worden diegenen die de kerkgang verwaarloosden.³⁶⁶ Door wie? Door 'les gardes', functionarissen die men misschien nog het best als een soort hulpouderlingen kan typeren, en uiteraard door de predikant.³⁶⁷

De 'gardes' ontmoeten wij in de dorpen al voordat de verordeningen voor de kerken op het land tot stand kwamen.³⁶⁸

In die verordeningen zelf vinden wij een regeling voor hun aanstelling. De 'châtelain' roept 'la plus saine et meilleure partie des parroissiens' bijeen om de 'gardes' te kiezen; dit moeten rechtschapen en godvrezende mannen zijn.

Na hun verkiezing worden zij door de kerkeraad inzake hun ambt onderricht en vervolgens leggen zij in handen van de Raad de eed af.³⁶⁹

Verder konden er *boeten* opgelegd worden. Dit deed de 'châtelain'. Wij krijgen echter de indruk dat deze gelastte de gelden ter hand te stellen aan de predikant en de 'gardes'. Zo alleen wordt de bepaling begrijpelijk dat als de boete niet wordt betaald, de predikanten en de 'gardes' dit aan de 'châtelain' moeten rapporteren.³⁷⁰ De afdracht aan de predikant en de 'gardes' zal wel

365 Een beknopt overzicht bij Köhler, *a.a.O.*, II, S. 622—625.

366 *Reg. de la Comp.*, I, p. 15, 'Les peines', 1.

367 Dat de 'ordonnances' nauwelijks van vermaningen door de predikant melding maken — alleen bij de 'Haynes', *l.c.*, I, p. 18 —, wil niet zeggen dat deze geen voor-naam onderdeel van hun opdracht vormden. Niet alleen de *Ord. eccl.* maar ook de visitatieorde laten wel anders zien. Vgl. blz. 277.

368 Vgl. *OC.*, XXI, c. 344, 345 (6 okt., 15 dec. 1544). In beide gevallen wordt als hun taak genoemd: er acht op geven dat men naar de kerk gaat.

369 *Reg. de la Comp.*, I, p. 19. — Voor de wijze van onderricht door de kerkeraad ter zake van het ambt zie bij wijze van voorbeeld: *Reg. du Consist.*, 12 april 1548, *OC.*, XXI, c. 424: Aan Jehan Passa, gekozen tot 'garde' te Céligny, wordt 'chrestienement' de betekenis van zijn taak uiteengezet, want hij is daarin niet alleen verantwoording schuldig 'aux seigneurs de Geneve' maar ook aan God. Hij wordt vermaand zijn taak te vervullen zonder aanzien des persoons en acht te geven op hen die de prediking niet bijwonen, hun huis slecht besturen, zich niet behoorlijk en christelijk gedragen en in het algemeen op allen die ordeloos leven. Ook in de taak waartoe de eed voor de Raad hem verplicht, zij hij 'conducteur au ministre'.

370 *Reg. de la Comp.*, I, p. 15, 'Par qui les amendes seront exigees', 1.

verband gehouden hebben met de bestemming van de gelden: één derde voor de 'gardes' en twee derden voor de armen in de parochie.³⁷¹ Behalve tot het opleggen van kleinere boeten schijnt de 'châtelain' ook bevoegd geweest te zijn tot het doen ondergaan van een hechtenis op water en brood van korte duur.

Een aantal kleinere zaken kon in het dorp zelf worden afgehandeld. Gewoonlijk werd dat eerst beproefd door vermaning of waarschuwing; als dit niet hielp, dan door het opleggen van een boete.³⁷² Soms is er uitsluitend sprake van een burgerlijke straf: boete³⁷³ en/of hechtenis.³⁷⁴

Ingeval van een zeer krasse aanranding van het Woord Gods moest de 'châtelain' onmiddellijk straffend ingrijpen, vooruitlopend op de berechting naderhand in de stad.³⁷⁵

Daar zal doorgaans³⁷⁶ ook geoordeeld zijn over de vergrijpen die genoemd worden onder het hoofd 'Les fautes contrevenantes à la Reformation outre les susdictes'.³⁷⁷ Sommige (zeer ernstige) zonden van deze aard werden ineens naar de Raad verwezen,³⁷⁸ andere naar de kerkeraad, die soms verplicht was de zaak tevens aan de raad voor te leggen³⁷⁹ maar dit ook wel eens kon laten afhangen van de houding van de schuldige tegenover het hem toegediende vermaan.³⁸⁰ Ook is er wel sprake van het opleggen van een boete (in het dorp) met gelijktijdige verwijzing naar de kerkeraad,³⁸¹ of van vermaning door de predikant en de 'gardes', bij vruchteloos blijven daarvan gevolgd door verwijzing naar de kerkeraad.³⁸²

371 *L.c.*, I, p. 15, 'Les peines', 2. — De vergoeding aan de 'gardes' is te vergelijken met die aan de ouderlingen in de stad. Alleen, de grootte van de beloning van de 'gardes' hing af van wat aan boeten binnenkwam, o.a. dus van hun eigen ijver! Vgl. ook de bepaling (p. 17, 'Premierement les superstitions', 6) dat zij een extraatje (quelque petite portion) kregen 'si le delict est venu à notice par leur diligence'.

372 Bv. bij wegblijven uit de kerkdiensten, bij te laat komen. *L.c.*, I, p. 15, 'Les peines', 1—3.

373 Bv. hetopenhouden van de herberg tijdens de kerkdienst. *L.c.*, I, p. 17, 'Ivrongneries', 1.

374 Vroedvrouwen die gedoopt hebben en zij die dit goedvonden, krijgen 'troys jours en pain et eaue et de troys solz [sous] d'amende'. *L.c.*, I, p. 16, 'Du baptesme', 6.

375 *L.c.*, I, p. 17, 'Contradiction à la parole', 2.

376 Vgl. de opmerking van Köhler, *a.a.O.*, II, S. 625: in Zürich was de 'sittenpolizeiliche' macht van de landelijke functionarissen groter dan in Genève, het stedelijke 'Ehegericht' was er voor het land slechts 'Appellationsinstanz'.

377 *L.c.*, I, p. 16 ss.

378 Bv. godslastering. Vgl. *L.c.*, I, p. 17, 'Blaspheemes'. Ik acht het tenminste (ook gezien de vermelding van 'Messieurs' in de tweede op de 'blasphememes' betrekking hebbende bepaling) niet waarschijnlijk dat de 'châtelain' bevoegd was zulke ingrijpende straffen op te leggen als het kussen van de grond, het halsijzer, negen dagen water en brood.

379 Bv. het in bezit hebben van rozenkransen en beelden 'pour adorer'. *L.c.*, I, p. 16, 'Premierement les superstitions', 1.

380 Bv. het waarnemen van de paapse feest- en vastendagen. *L.c.*, I, p. 17, 'Premierement les superstitions', 3.

381 Zo bij openbare dronkenschap. *L.c.*, I, m. p., 'Ivrongneries', 3.

382 Zo bij onderlinge vijandschappen. *L.c.*, I, p. 18, 'Haynes'.

Het is een ingewikkeld geheel. Maatregelen van kerkelijke en burgerlijke aard grijpen in elkaar. En toch — moet men zeggen — houdt ieder zich bij het zijne. De vertegenwoordigers van de *kerk* vermanen, de zaakwaarnemer van de *overheid* beboet of zet gevangen. De 'châtelain' verwijst naar de Raad, maar verwijzing naar de *kerkeraad* geschiedt alleen met goedvinden van de dienaar en de 'gardes' of tenminste één van hen. De 'châtelain' of bij zijn afwezigheid één van zijn assistenten zorgt er dan weer voor dat de verwijzing uitgevoerd wordt.³⁸³

In een slotclausule die door de Raad aan de verordeningen werd toegevoegd, wordt o.a. de door hem gewenste verdeling van de boeten vermeld: één derde is voor de 'procureurs' van de parochies, één derde voor de 'châtelain' en openbare aanklager en één derde voor de armen van parochie en dorp.³⁸⁴ Ogenscheinlijk klopt dit niet met de verdeelsleutel die wij in de 'ordonnances' zelf aantreffen. Maar vermoedelijk heeft de verdeling waarvan in deze slotbepaling sprake is, alleen betrekking op de boeten die de Raad zelf oplegde. Mogen wij onder de 'procureurs' een soort hulpdiakenen verstaan,³⁸⁵ dan zou een goed deel van de opbrengst van de boeten aan de armverzorging worden besteed.

Met het bovenstaande kan worden volstaan. Wij zullen in het vervolg nog wel tuchtgevallen uit de dorpen afkomstig tegenkomen, maar speciale aandacht behoeft er niet aan te worden besteed. Want was zo'n geval eenmaal kerkeradszaak geworden, dan had het verloop niets bijzonders meer.

Nog één opmerking. Van onderling vermaan of van aandringen daarop bepeurt men in deze 'ordonnances' niets. Het zal in de dorpen nog minder zijn voorgekomen dan in de stad. Gezien het peil van de dorpsgemeenten, dat zéker naar de maatstaven van Calvinj beoordeeld, laag zal hebben gelegen, kan dit niet verwonderen.

383 *L.c.*, I, p. 19, 'Pour remectre devant le Consistoire'. Van de opmerking van Köhler, *a.a.O.*, II, S. 625: 'Die kirchliche Jurisdiktion über die Landschaft liegt beim Konsistorium der Stadt in erster Linie, sodann beim Ortspfarrer und last not least beim châtelain', is zéker het slot onjuist. Onwelwillend is zijn kwalificatie van de 'châtelain' op S. 625: 'der Büttel als Vollstrecker und zugleich Garant der Kirchenzucht'. 's Mans aandeel in het 'remectre devant le Consistoire' komt overeen met dat van de 'officier' die in de stad ter beschikking van de kerkeraad stond. *OS*, II, p. 358, 12.

384 *Reg. de la Comp.*, I, p. 19.

385 In de stad kende men 'deux especes' diakenen: 'procureurs et hospitalliers'. De taak van de 'procureurs' bestond vooral in het beheer van het armengoed, die van de 'hospitalliers' in de zorg voor de zieken en het uitdelen van voedsel aan de armen. *Ord. eccl.*, *OS*, II, p. 340 s. Pfisterer in: *Bekennnisschriften — Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 82, vertaalt 'procureurs' passend met 'Kastenpfleger'. Wanneer hij S. 79, Anm. 11, opmerkt dat de visitatieorde (zie blz. 277) 'die einzige Stelle, die ich kenne' is, waaruit wij weten dat er ook in de gemeenten op het land 'Kastenpfleger' waren, blijkt daaruit dat toen hij dit schreef de plaats in de onderhavige 'ordonnances' hem toen óf niet bekend was óf niet voor de geest stond.

III. DE PRAKTIJK

§ 21. HET APPARAAT

Op 20 november 1541 waren de *Ordonnances ecclésiastiques* door de Algemene Raad aanvaard. Kort daarop werden de ouderlingen benoemd en kon de kerkeraad zijn werk beginnen. Vermoedelijk 15 december 1541 hield deze zijn eerste zitting.³⁸⁶ Dat was op een donderdag, de in de *Ordonnances* als vergaderdag vastgestelde dag; van deze regel zou in de toekomst slechts zelden worden afgeweken.³⁸⁷ Als vergaderzaal stond de kerkeraad de kapittelzaal van het voormalige klooster, gelegen links van de St. Pierre, ter beschikking.³⁸⁸

De kerkeraad bestond aanvankelijk uit twaalf ouderlingen en vijf predikanten. Later kwam het tot een (meer) evenredige getalsverhouding.³⁸⁹ De burgemeester-ouderling, eerst wel, later niet gewapend met zijn ambtsscepter, presideerde. Was hij verhinderd, dan nam, waarschijnlijk iure suo, Calvijn zijn plaats in.³⁹⁰ De kerkeraad had een secretaris die hem door de Raad ter beschikking was gesteld.³⁹¹ Met uitzondering van de burgemeester-ouderling kregen de ouderlingen '2 solz' voor elke bijgewoonde vergadering.³⁹² Uiteraard kregen ook de predikanten geen vakatiegeld: hun ambt was immers tevens hun beroep.

Verreweg de meeste tijd besteedde de kerkeraad aan het werk waarvoor hij in het leven was geroepen: vermaning en tuchtoefening.³⁹³ De gevallen konden op verschillende wijzen bij hem in behandeling komen. Ze konden worden aan-

386 De *Reg. du Consist.* beginnen pas met het verslag van de tiende zitting, 16 febr. 1542 (*OC*, XXI, c. 291). Van die datum teruggerekend komt men, wekelijkse vergaderingen onderstellend, op 15 dec. 1541 als datum voor de eerste zitting. Daarvoor pleit ook dat de Raad op 8 dec. 1541 de eerste burgemeester-voorzitter benoemde, Domeine Darlod (*OC*, XXI, c. 288). *Herminjard*, VII, p. 414, en *Doumergue, l.c.*, V, p. 169, geven de voorkeur aan 6 dec., *Kampschulte, a.a.O.*, I, S. 432, aan 20 dec. 1541.

387 Soms wel. Vgl. geval ij, blz. 226 v.: 20 april 1546 was een dinsdag.

388 *Reg. du Conseil*, 3 juli 1543, *OC*, XXI, c. 317.

In de winter van 1549 genoot de kerkeraad enige weken gastvrijheid in het stadhuis omdat de kapittelzaal niet warm te krijgen was. Aldus een mededeling van de uitgevers van de *OC*: *OC*, XXI, c. 458 (onder 25 nov. 1549). *Cornelius, a.a.O.*, S. 416, Anm. 1, haalt een raadsbesluit aan van 17 dec. 1545 waarin men zou kunnen lezen dat de kerkeraad 's winters *altijd* ten stadhuize mocht vergaderen. Ook al zou men dit er terècht in lezen, blijktbaar werd het toch geen usantie.

389 Vgl. blz. 173.

390 Vgl. *OC*, XXI, c. 396: 'Calvin a présidé les séances: 24 février, 31 mars, 17 novembre. On peut en conclure qu'il était (tacitement?) regardé comme vice-président' (mededeling onder 6 febr. 1547).

391 *Pfisterer, a.a.O.*, S. 102.

392 *Reg. du Conseil*, 12 dec. 1541, 12 febr. 1543, *OC*, XXI, c. 289, 307. De gelden kwamen uit een kas gevormd door — niet door de kerkeraad, zoals Galiffe beweerde, maar — door de overheid opgelegde boeten. Vgl. *Pfisterer, a.a.O.*, S. 102, 105.

393 Voorts vroegen gedurende een aantal jaren de meningsverschillen met de Raad ten aanzien van de tucht vrij wat tijd.

gebracht door gemeenteleden die tevergeefs geprobeerd hadden hun broeder of zuster door persoonlijk vermaan tot betering des levens te brengen; ze konden aanhangig worden gemaakt door de predikanten en ouderlingen naar aanleiding van het door hen gebrachte huisbezoek, terwijl notoire zondaars aanstonds door iedereen bij de kerkeraad konden worden aangegeven.

Dat wil dus zeggen dat — al gebruikt Calvijn deze termen niet — een tuchtprocedure kon worden ingeleid op al de drie manieren die ook het kanonieke recht kende: 'per denunciationem' (op aangifte na herhaald persoonlijk vermaan), 'per inquisitionem' (op een aanklacht van een officiële autoriteit, in dit geval: de huisbezoekers) en 'per accusationem' (op beschuldiging van een particulier persoon, in dit geval een gemeentelid).³⁹⁴

Beza schrijft in 1571³⁹⁵ dat de kerkeraad ten aanzien van bedrivers van ernstige zonden (*offendicula*) en van personen die bij hem werden aangebracht omdat zij aan de privé vermaningen geen gehoor hadden gegeven, kon besluiten dezen voor zich te laten verschijnen, maar óók hen te doen bezoeken door twee van zijn leden; die laatste mogelijkheid noemt hij zelfs het eerst. Het is zeker niet uitgesloten dat zulke extra-huisbezoeken ook in Calvijns tijd al werden gebracht.

Overigens werd in maart 1556 besloten, in afwijking van wat daaromtrent in de *Ordonnances* was bepaald, dat de huisbezoeken zouden worden gebracht door twee ouderlingen, één predikant, 'ensemble le dizainier de chacune dizaine'.³⁹⁶ Een jaar later besloot men het nog weer anders te doen: nu zouden als huisbezoekers optreden een burgemeester, een predikant, een ouderling, een secretaris (men wilde ditmaal 'escripre les noms') en de hoofdman van tien.³⁹⁷ Op die manier kreeg het huisbezoek toch wel een sterk gemengd, burgerlijk-kerkelijk, karakter.

Toch was en bleef gewoonte huisbezoek, gebracht door één predikant en één ouderling vergezeld van de hoofdman van tien.³⁹⁸

In de *Registres du Consistoire*³⁹⁹ vinden wij meermalen aanwijzingen dat persoonlijk vermaan aan behandeling voor de kerkeraad was voorafgegaan.⁴⁰⁰ Maar wij krijgen niet de indruk dat dit dikwijls, laat staan altijd geschiedde, al was het, zoals men zich zal herinneren, ten aanzien van de geheime zonden voorgeschreven. De vraag is zelfs gewettigd of de *ambtsdragers* zich altijd wel aan dit voorschrift hielden. In maart 1547 sprak de Raad er zijn afkeuring over

394 Vgl. blz. 3; Pfisterer, *a.a.O.*, S. 40 f.

395 Beza aan Bullinger, 13 nov. 1571, in: Kingdon, *l.c.*, p. 210.

396 *Reg. de la Comp.*, II, p. 66. Het betrof hier een initiatief van de kerkeraad waarmee de Raad zich akkoord verklaarde.

397 Ditmaal heet het: *l.c.*, II, p. 72: 'Messieurs . . . ont ordonné'. Zij deden dit begin maart 1557.

398 Zó is 'noster mos'. Aldus Beza in de in aant. 395 aangehaalde brief. Kingdon, *l.c.*, s.p.

399 Wanneer er geen twijfel over bestaan kan dat uit deze *Registres* wordt geciteerd, wordt dit in het vervolg van dit hoofdstuk niet meer aangegeven.

400 Bv. in de gevallen b en k. Blz. 221, 223. Ook *OC*, XXI, c. 713 (6 april 1559).

uit dat sommige 'assistans aux consistoyres' de mensen soms al te lichtvaardig beschuldigden. En Calvijn kon bij die gelegenheid niet ontkennen dat men ze wel eens om 'choses fort legieres' had laten verschijnen. Hem werd toen gezegd dat hij voortaan niet meer mocht toelaten dat iemand opgeroepen werd wiens zonde op grond van ingewonnen informaties nog niet vaststond of niet openbaar was.⁴⁰¹

Overigens hield men zich aan de regel dat iemand alleen opgeroepen werd, wanneer daarover in de kerkeraad eenstemmigheid bestond.⁴⁰² In het algemeen kan men zeggen dat de kerkeraad op dit punt handelde zonder aanzien des persoons,⁴⁰³ al waren er uiteraard lieden die meenden dat hij het speciaal op hen had voorzien.⁴⁰⁴ In de loop der jaren zijn voor de kerkeraad mensen van allerlei slag en stand verschenen: ouderen, jongeren, ambachtslieden, dienstpersoneel, maar ook leden van de stedelijke élite en overheidspersonen.⁴⁰⁵

Over aanhangers van het oude geloof werd, als zij zich in de stad vertoonden, geen kerkelijke tucht geoeffend. Zo trad de kerkeraad niet op tegen een roomse vrouw die buiten stad en land van Genève woonde omdat — zo werd overwogen — 'elle n'est point des nôtres'.⁴⁰⁶ Ook niet tegen een franciscaner monnik uit Lyon die in de stad gebedeld had in de naam van God en Maria. De predikanten brachten hem onder ogen dat hij zich voor zijn optreden ten onrechte op het evangelie beriep, de Raad liet hem daarna zijns weegs gaan.⁴⁰⁷

Een enkele maal verscheen een recalcitrante knaap voor de kerkeraad, maar dat zal wel uitzondering geweest zijn.⁴⁰⁸

401 *Reg. du Conseil*, 25, 29 maart 1547, *OC*, XXI, c. 400 sqq.

402 *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 236: 'ad iudicium ecclesiasticum nemo citatur, nisi ex communi sententia'.

403 Vgl. Lang, *a.a.O.*, S. 171.

404 21 dec. 1546 krijgt Calvijn van iemand het verwijt te horen dat dit niet de eerste keer is dat hij 'furieux' op hem is, dat hij blijkbaar al zijn woede tegen hem keert. 8 okt. 1551 verwijt een vrouw hem dat hij al lange tijd haat tegen haar koestert. *OC*, XXI, c. 391, 488.

405 Bv. verscheiden leden van de familie Favre, Jean Philibert Bonna, François Bonivard. Burgemeester Amblard Corne moest voor de kerkeraad verschijnen, toen hij zelf ouderling was (wegens dansen)! De kerkeraad bestrafte hem, en vermaande hem tegelijk om een ander euvel: 'supporter le grand plus que le petit'. Corne dankte voor het vermaan en verzocht zijn plaats in de kerkeraad te mogen behouden. 15 april 1546, *OC*, XXI, c. 378. Nog een voorbeeld: de secretaris Philibert Berthelier. *OC*, XXI, c. 475 (24 maart 1551).

Calvijns streven naar objectiviteit blijkt duidelijk uit zijn houding in de zaak tegen zijn schoonzuster, de vrouw van Antoine Calvijn, die overspel gepleegd had. Hij verklaarde in de kerkeraad dat 'il estoit grandement afflige en son cuer', verzocht het geval met wijsheid en zonder aanzien des persoons te behandelen en hem te verontschuldigen dat hij bij het onderzoek niet aanwezig wilde zijn. 27 sept. 1548, *OC*, XXI, c. 435.

406 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 582.

407 *Reg. du Conseil*, 2 sept. 1546, *OC*, XXI, c. 387 sq.

408 Vgl. geval kk. Blz. 231.

De oproep om voor de kerkeraad te verschijnen werd, in overeenstemming met het hieromtrent in de *Ordonnances* bepaalde, overgebracht door een beambte van de overheid,⁴⁰⁹ een assistent van de 'lieutenant de justice'.⁴¹⁰ Op niet verschijnen werd gevangenisstraf gesteld.⁴¹¹

Het werk van de 'lieutenant' ten behoeve van de kerkeraad breidde zich langzamerhand uit.⁴¹² Hij bracht namens deze ook wel andere mededelingen over aan gemeenteleden,⁴¹³ en namens de Raad ook wel mededelingen aan de kerkeraad. In opdracht van de kerkeraad ging hij eens naar Lyon met een uittreksel uit de notulen om de broeders daar in te lichten over twee personen die zich in hun stad hadden teruggetrokken 'pour havoïr tenu de meschants propos de M. Calvin' en die deswege straf verdienden.⁴¹⁴ In 1561 en nog eens in 1562 uitte de kerkeraad de wens dat de 'lieutenant' een onderzoek zou instellen naar het bezoek aan de zondagse en donderdagse kerkdiensten.⁴¹⁵ De 'lieutenant' toonde ook wel eens meer ijver voor de stad en de kerk dan de overheid kon waarderen. Zo werd hij eens op de vingers getikt toen hij door dienstboden en bedienden had laten navorsen of hun heren en mevrouwen zich al dan niet aan verboden spelen schuldig maakten.⁴¹⁶

Ook van de hoofdmannen van tien (dizeniers) geldt dat van hen meermalen méér werd gevraagd dan in de kerkerode bepaald was.⁴¹⁷ Zo verzocht de kerkeraad in september 1542 aan de Raad, door de hoofdmannen van tien te laten nagaan welke personen in hun 'dizaine' in onmin met elkaar leefden en waar nodig voor de eerstvolgende avondmaalsviering een verzoening te bewerken.⁴¹⁸ En in januari 1550 besloot de Raad op verzoek van de predikanten een waarschuwing te doen uitgaan tot hen die in de kerk 'faire honneur au baptesme' en dan voor de preek weggaan, alsook de niet ingeschreven dienstboden te laten weten dat zij niet aan het avondmaal mogen deelnemen. Een en ander zou geschieden door de hoofdmannen van tien.⁴¹⁹

Door J. B. Galiffe en in navolging van hem ook door Kampschulte e.a. is beweerd dat de kerkeraad voor het opsporen van delinquenten ook gebruik

409 'ung de nous officieres'. *OS*, II, p. 358, 12.

410 Vgl. *Reg. du Consist.*, 12 maart 1562, *OC*, XXI, c. 775: 'assistans de M. le lieutenant'.

411 Reeds 23 dec. 1541 bleek dit nodig. *OC*, XXI, c. 289. Vgl. blz. 245, aant. 596.

412 Vgl. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 578.

413 Zo werd aan François Favre 'hors le consistoire par lofficier' meegedeeld dat hij vanwege zijn 'rebellion' tegen de kerkeraad naar de Raad was terugverwezen. *Reg. du Consist.*, 3 febr. 1547, *OC*, XXI, c. 396.

414 *Reg. du Const.*, 16 juli 1562, *OC*, XXI, c. 784.

415 17 juli 1561, 12 maart 1562, *OC*, XXI, c. 754, 775. In 1561 was het argument: 'car tout le monde ne tient plus compte daller aux presches si ce nest quon les en chastie'. In 1562: 'Car aulcungs commencent a villipender les predications'.

416 Vgl. Choisy, *l.c.*, p. 110. Een geval waarin een bediende, overigens kennelijk eigener beweging, zijn meester aangaf: geval u. Blz. 226.

417 Hierbij moet worden aangetekend dat de Raad reeds voordat de kerkerode en de kerkeraad bestonden, aan de 'dizeniers' opdrachten gaf met betrekking tot de kerk. Vgl. *Reg. du Conseil*, 7 nov. 1541, *OC*, XXI, c. 302: de Raad draagt hun op te controleren of men donderdags wel naar de kerk en daarna aan het werk gaat.

418 *Reg. du Consist.*, 14 sept. 1542. *OC*, XXI, c. 302.

419 *Reg. du Conseil*, 20 jan. 1550, *OC*, XXI, c. 460.

gemaakt heeft van door de overheid betaalde spionnen.⁴²⁰ Op goede gronden is dit o.a. door Doumergue en Pfisterer weerlegd.⁴²¹ De raadsbesluiten waaraan voor bedoelde bewering wordt verwezen, maken wel gewag van spionnen, maar bedoeld worden spionnen ten behoeve van de veiligheid van de stad.

Men kon voor de kerkeraad gedaagd worden alleen of samen met anderen. De gang van zaken doet denken aan die bij een rechtzitting. De kerkeraad was ook een rechtbank, nl. een geestelijke. Er vond een verhoor plaats dat door Calvijn werd geleid.⁴²² Dikwijls werden getuigen à charge gehoord.⁴²³ Een oproep om als getuige à charge te verschijnen kon moeilijk worden geweigerd. Als excuus voor niet verschijnen werd familierelatie bv. niet geaccepteerd.⁴²⁴ De vrijwilligste getuigen zullen ongetwijfeld die kerkleden zijn geweest die tevoren al onder vier ogen hadden vermaand. Vaak zal echter aan de vrijwilligheid veel hebben ontbroken. Meermalen klaagde de kerkeraad erover dat de getuigen het met de waarheid niet nauw namen, als een van de oorzaken zag hij dat zij niet onder ede stonden. In augustus 1556 werd aan de kerkeraad de bevoegdheid verleend hen onder ede te horen; terzelfdertijd besloot de Raad aan de getuigen uit de dorpen een onkostenvergoeding te geven.⁴²⁵ Getuigen à décharge werden evenmin toegelaten als 'procureurs', zaakwaarnemers.⁴²⁶

Na de ondervraging nam de kerkeraad een besluit. Terwijl men in de *Registres du Conseil* telkens leest dat iets werd 'arreste', 'resoluz' of 'ordonne',⁴²⁷ worden in de *Registres du Consistoire*, de notulenboeken van de kerkeraad, de besluiten steeds ingeleid met: 'Le consistoire est de ladvis quon . . .'⁴²⁸ 'L'advis

420 Kampschulte, *a.a.O.*, I, S. 429.

421 Doumergue, *l.c.*, V, p. 173 ss.; Pfisterer, *a.a.O.*, S. 95 f.

422 Telkens terugkerende woorden zijn: 'interrogue' — 'respond'; 'on luy a demande' — 'a dit'. Dat Calvijn de ondervraging leidde, blijkt uit de *Reg. du Consist.* overal. Vgl. *OC*, XXI, c. 33 (*Bèze, Vie de Calvin*): 'il faisoit les remonstrances au Consistoire'.

423 Vgl. de gevallen b, d en k. Blz. 221, 223. Voorts de *Reg. du Consist.* onder de data: 8, 25 aug., 8 sept. 1547; 5, 26 jan., 16 aug. 1548; 27 febr. 1550; 12, 26 nov. 1551; 27 febr. 1552; 22 febr. 1554; 11 maart 1557; 28 sept., 12 okt. 1559.

424 Mededeling onder 31 mei 1555, *OC*, XXI, c. 607: 'Le Syndic Bonna ayant refusé de déposer dans l'affaire Perrin sous prétexte de parentage, y est contraint par les Soixante'. — In de zaak tegen de predikant De Ecclesia speelden zijn collega's tegen hem voor de Raad diens zwagers uit. *Reg. de la Comp.*, I, p. 151 s.; *Reg. du Conseil*, 23 jan. 1553, *OC*, XXI, c. 534. Vgl. blz. 308, aant. 359, 362.

425 *Reg. du Conseil*, 24 juli 1556, *OC*, XXI, c. 644. De onkostenvergoeding zou moeten worden betaald 'par partie veincue'.

426 Maar tot 1734 kende men in Genève ook in de burgerlijke rechtspraak niet het recht op rechtsbijstand. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 42. — Een poging zich door een 'procureur' — Pierre Vandel — te laten bijstaan ondernam 31 dec. 1551 Jean Philibert Bonna. Of-schoon Vandel zei 'que Messieurs luy ont commande venir ici en compagnie ledict Bonna pour le conseiller', bleef de kerkeraad bij zijn mening alleen met Bonna te willen handelen: 'advis que ledit Bonna vienne seul sans procureur'. *OC*, XXI, c. 499.

427 Passim in de in *OC*, XXI, opgenomen *Annales Calviniani*.

428 Bv. *OC*, XXI, c. 309 (15 maart 1543).

du Consistoyre est quil . . .'⁴²⁹ of: 'Advis quil soit . . .'.⁴³⁰ Het onderscheid is merkwaardig genoeg om gesignaleerd te worden: men ontzag elkaar blijkbaar ook in de terminologie. Maar veel méér betekenis mag er niet aan gehecht worden: een 'advis' van de kerkeraad had factisch de kracht van een besluit.⁴³¹ De maatregelen waartoe de kerkeraad zo al besloot, komen in het vervolg ter sprake.⁴³² Hier moet nog met een enkel woord worden gewezen op de eensgezindheid die de predikanten en de ouderlingen in de kerkeraad gewoonlijk ten toon spreidden. Zij trokken zowel tegenover de gedaagden⁴³³ als tegenover de Raad meestal één lijn.⁴³⁴ Slechts een enkele maal bespeuren wij verschil van mening tussen de predikanten en de ouderlingen of tussen Calvijn en de burgemeester-voorzitter.⁴³⁵ Tussen de kerkeraad en de gedaagden kon het soms spannen; ook dat zullen wij nog nader zien.

§ 22. DE GEVALLEN

De tuchttoefening werd door de kerkeraad in december 1541 aanstonds ter hand genomen. Goed op gang kwam ze pas omstreeks 1546, toen het binnen het predikantencollege tot een redelijke mate van homogeniteit gekomen was en ook de ouderlingen langzamerhand op hun taak ingeschoten waren.⁴³⁶ Tot volle ontplooiing kwam het werk pas omstreeks 1555, toen de overheid aan de kerkeraad niet langer het excommunicatierecht betwistte.⁴³⁷

Het aantal tuchtgevallen uit de jaren van Calvijns werkzaamheid in Genève is niet exact aan te geven. Er bevinden zich in het archief van Genève niet minder dan twintig volumina *Registres du Consistoire* alleen al over het tijdvak Calvijn. Ze zijn nog nooit volledig uitgegeven en het is ook niet te verwachten

429 Bv. *OC*, XXI, c. 310 (22 maart 1543).

430 Bv. *OC*, XXI, c. 383 (17 juni 1546).

431 Vooral nadat de Raad in jan. 1555 had erkend, dat het recht van excommunicatie en van de opheffing ervan uitsluitend toekwam aan de kerk.

432 § 22 vv.

433 Een opvallend voorbeeld: 8 sept. 1547, *OC*, XXI, c. 412: wanneer de predikanten zich door het optreden van de gedaagde genoopt hebben gezien de vergadering te verlaten, probeert deze de achtergeblevenen 'Sieurs assistans' tegen hen uit te spelen: hij wil hèn wèl als 'ses princes' aanvaarden. Een van de ouderlingen antwoordt hem echter dat er hier geen 'principaute' is.

434 Vgl. het geval Bonna-Vandel, vermeld in aant. 426. Zie ook blz. 308 en aant. 356.

435 Bv.: 4 aug. 1547 meent de burgemeester-voorzitter dat de feiten, belediging van de fransen, niet voldoende zijn komen vast te staan. Hij wil de geciteerde vrouwen dan ook zonder meer laten heengaan. Calvijn deelt dit gevoelen niet. Besloten wordt de zaak aan de Raad voor te leggen. *OC*, XXI, c. 410.

In het algemeen geldt echter wat door Köhler, *a.a.O.*, II, S. 577, is opgemerkt: 'auf innerkonsistorialem Gebiete lagen die vorhandenen Spannungen nicht'.

436 Lang, *a.a.O.*, S. 118 f.; Monter, *l.c.*, p. 126. Vgl. blz. 315 en aant. 405.

437 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 613 f.

dat dit binnen afzienbare tijd zal gebeuren.⁴³⁸ De gepubliceerde fragmenten echter⁴³⁹ wettigen de uitspraak dat het aantal gevallen in de honderden gelopen heeft. Soms werd alleen al in één jaar aan enige honderden kerkleden voor korter of langer tijd het avondmaal ontzegd. Köhler geeft het volgende onvolledige overzicht van personen die door een avondmaalsverbod werden getroffen; het werd door hem ontleend aan de *Notes* van A. Cramer:⁴⁴⁰

9 augustus 1554	-	13 december 1554	:	22 namen
13 december 1554	-	9 april 1555	:	26 namen
9 april 1555	-	28 mei 1555	:	12 namen
28 mei 1555	-	27 augustus 1555	:	27 namen
Per jaar dus ongeveer 80				
29 augustus 1555	-	12 december 1555	:	29 namen
12 december 1555	-	31 maart 1556	:	29 namen
31 maart 1556	-	29 mei 1556	:	253 namen
30 mei 1556	-	28 juni 1557	:	113 namen
Per jaar dus ongeveer 150				
18 februari 1557	-	17 februari 1558	:	279 namen
23 februari 1558	-	16 februari 1559	:	274 namen
23 februari 1559	-	28 februari 1560	:	304 namen
28 februari 1560	-	27 februari 1561	:	235 namen
Per jaar dus ongeveer 273				
1 maart 1561	-	25 mei 1561	:	94 namen

Men ziet hoe de aantallen⁴⁴¹ voortdurend stegen.

438 Vgl. Monter, *l.c.*, p. 137 en 143, n. 22. Het zijn, zegt Monter, 'almost illegible volumes'. Dit oordeel stemt overeen met dat van de uitgevers van de *OC*, die in hun voorrede op de *Annales Calviniani* schrijven, dat zij van het opnemen van meer dan één geval dat de moeite waard scheen, moesten afzien omdat het hun 'absolument impossible' was 'l'affreux griffonage du secrétaire' te ontcijferen. 'A côté de celui-ci le secrétaire du Conseil d'état pourrait passer pour un calligraphe'. *OC*, XXI, c. 187 sq. Om nog een andere reden is een exacte opgave onmogelijk: een aantal processen verbaal is verloren gegaan. De uitgevers maken melding van lacunes van juni 1544 tot okt. 1545 en van okt. 1548 tot febr. 1550. *OC*, XXI, c. 339 (onder 3 juli 1544); c. 441 (onder 18 okt. 1548).

439 In A. Cramer, *Notes extraites de Registres du Consistoire de l'Eglise de Genève* 1541—1818, 1853, in (vermenigvuldigd) handschrift uitgegeven, en in de *Annales*, *OC*, XXI. De uitgevers van de *OC* hebben (XXI, c. 187 sq.) op Cramers werk de volgende kritiek: de keus schijnt niet altijd gelukkig; ook hij heeft zich 'très-naturellement' bij het lezen van de processen-verbaal meermalen vergist, en: 'sa propre écriture est presque tout aussi illisible que celle de l'original'.

440 *A.a.O.*, II, S. 614, Anm. 544. Cramer geeft zijn 'Extrait du registre du Consistoire de ceux, à qu'il a été défendue la cène' op p. 457 van zijn *Notes*. Wie het overzicht goed nagaat, zal merken dat het nogal merkwaardig samengesteld is en ook dat de berekening van het gemiddelde over het tijdvak 29 aug. 1555 — 28 juni 1557 niet klopt. Het laatst vermelde gemiddelde (273) is door mij toegevoegd.

441 De gevallen uit de dorpen zijn hierbij inbegrepen, 'pour une assez forte proportion', adus Cramer, geciteerd bij Köhler, *a.a.O.*, II, das.

Toch bleef Calvijn zichzelf en anderen voorhouden dat men niet te haastig tot excommunicatie moest overgaan en in bepaalde gevallen zelfs helemaal niet. Zo schreef hij op 26 februari 1559 — men lette op de datum en *tegelijk* op de zo juist vermelde, bepaald niet lage getallen avondmaalsverboden in diezelfde tijd — aan de predikant van Manslagt in Oost-Friesland, Menso Poppius: ⁴⁴² 'Nalatihheid bij het opvoeden van de kinderen met excommunicatie te straffen lijkt mij te hard (*durum mihi videtur*). Zeker, de slapheid van de ouders moet worden berispt en zij moeten met alle mogelijke middelen worden gestimuleerd, zelfs dreigementen zijn daarbij toelaatbaar. Maar als er geen openlijke goddeloosheid, geen verachting [van de religie] en geen schanddaad van min of meer ernstige aard valt op te merken, dan is het beter mildheid vóór strengheid te laten gaan. Trouwens, de regel waaraan men zich bij kerkelijke strafmaatregelen houden moet, is altijd dat de strengheid niet over de vriendelijkheid mag zegevieren'.⁴⁴³

Iets verder beantwoordt Calvijn de vraag van Poppius, of zij die verzuimen de kerkelijke gemeenschap te dienen door de armen niet te ondersteunen, terwijl zij daar wél toe in staat zijn, die gemeenschap wel waardig zijn, aldus: hier zijn vriendelijke vermaningen op haar plaats, maar geen 'kort bevel'.⁴⁴⁴

Dat het uitgesloten is alle tuchtgevallen te beschrijven is uit het bovenstaande wel duidelijk. Het is echter ook niet noodzakelijk om te bereiken waarom het ons vooral is te doen: het verkrijgen van een indruk van de bonte verscheidenheid van de gevallen alsmede van de wijze waarop deze behandeld werden. Met het oog daarop volgen hier de verslagen van enkele tientallen, niet zonder zorgvuldigheid gekozen gevallen.⁴⁴⁵ Het leek gewenst er enige orde in te scheppen; vandaar dat wij ze gerubriceerd hebben, ongeveer op dezelfde wijze als waarop Köhler dit destijds heeft beproefd.⁴⁴⁶

Terugval in het rooms-katholicisme

a. 'La dona' Jane Petreman gaat niet naar het avondmaal maar bezoekt elders de mis. Tijdens de ondervraging zegt zij dat de maagd Maria haar voorspreekster is en dat Maria 'est amie de Dieu et que la vierge Marie est fille et mere de Jesus Christ'. De kerkeraad spreekt uit dat men haar niet tot het

⁴⁴² *OC*, XVII, c. 451—454.

⁴⁴³ 'lenitatem rigori praeferrī satius est. Atque haec omnino regula in censuris ecclesiasticis tenenda est, ne austeritas humanitatem superet' (452).

⁴⁴⁴ 'respondeo, amicis monitionibus, non praeciso imperio hic esse locum' (453). Calvijn verwijst hierop naar Paulus die de korinthiërs niet dwong, maar hun vriendelijk vroeg om de armen te helpen (2 Kor. 8 : 9 vv.).

⁴⁴⁵ In tamelijk nauwe aansluiting aan de in *OC*, XXI, opgenomen franse teksten. Bij het samenstellen van hun bloemlezing gevallen lieten de uitgevers van de *OC* zich leiden door de gedachte dat men 'l'esprit et les tendances' moest leren kennen van de tucht die Calvijn in Genève wilde invoeren. *OC*, XXI, c. 187 sq. Ditzelfde stond mij bij de samenstelling van mijn, veel bescheidener, selectie voor ogen.

⁴⁴⁶ Köhler, *a.a.O.*, II, S. 580 ff. Elke rubricering blijft overigens onvolmaakt: allerlei gevallen zijn (haast) even goed in een andere groep onder te brengen.

avondmaal kan toelaten, dat dit haar ontzegd wordt totdat 'la Seigneur luy touche le cueur' en dat zij 'dehors de lesglise' staat. 30 maart en 4 april 1542.⁴⁴⁷

b. Michel Naveta getuigt te hebben gezien dat de vrouw van Guillaume Defernex met pasen het avondmaalsbrood nam en dat in haar boezem legde en evenzo dééd alsof zij dronk. Hij is naar haar toegegaan en heeft haar gezegd dat zij er verkeerd aan deed zo het avondmaal te ontvangen. De vrouw zegt dat dit waar is: zij heeft de gewoonte de helft mee te nemen. Waarom weet zij niet, behalve de laatste keer: toen nam zij het mee voor haar min. Zij toont zich koppig en zegt dat er heus wel meer zijn die 'de la cene en leurs seins' meenemen. Maar zij wil niet zeggen van wie haar dit bekend is. Besloten wordt haar naar 'Messieurs' te zenden opdat dezen de zaak, die 'scandalle' is, zullen onderzoeken en 'y mettre ordre'. 5 mei 1547.⁴⁴⁸

c. Nicolas André, schoenmaker, heeft verklaard dat de paus een 'homme de bien' is, omdat hij weet dat deze 'maintient bonne iustice' en de armen helpt. Wat betreft diens 'mechancetez il les laisse a part'. Aangezien hij zich burger (citoyen) noemt, maar zich niet als een goed burger gedraagt en het de taak is van 'Messieurs' 'de cognoistre leurs citoyens', wordt besloten hem naar hen te verwijzen, opdat zij hem vermanen zich te gedragen als de andere burgers, met name door 'les predications' te bezoeken. Ook wordt hem het avondmaal verboden. 15 juli 1557.⁴⁴⁹

Godslasterlijke en ketterse beschouwingen

d. Verschillende personen getuigen dat een zekere Rubert heeft ontkend dat Christus ons heeft vrijgekocht van de zonde. Hij bevrijdde ons van onszelf en niet van de hel, want duivel en hel bestaan niet. De predestinatie heeft hij 'molt trop eretique' genoemd enz. Daarover door de kerkeraad vermaand, vraagt hij: 'si lon avoit veu le dyable?' Met betrekking tot de Heilige Schrift zegt hij, dat 'la droicte escripture cestoit le cueur' en de Schrift 'cestoit que papier et encre'. Enz. Aangezien men hem al dikwijls tevergeefs heeft vermaand en hij niet ophoudt 'de semer telle faulse doctrine', wordt besloten 'Messieurs' hiervan op de hoogte te stellen 'pour en purger la ville'. 6 juli 1553.⁴⁵⁰

e. François Jaquet heeft naar aanleiding van wat sommigen zeiden tijdens de brand in de toren van de S. Pierre, nl. dat deze was uitgelokt door de aanwezigheid van een kruis, gezegd dat zij die zo spraken 'bêtes' en 'hérétiques' waren en dat God zich niet mengt in zulk soort zaken. Hem wordt aangezegd

447 OC, XXI, c. 292 sqq.

448 OC, XXI, c. 403.

449 OC, XXI, c. 669.

450 OC, XXI, c. 544.

dat hij zijn zonde moet belijden en God om genade moet smeken; anders zal hem het avondmaal worden ontzegd. 29 oktober 1555.⁴⁵¹

f. Jean-Baptiste Iustiniano, italiaan, is opgeroepen om van hem te vernemen hoe hij staat tegenover de leer van Valentino [Gentilis]. Hij erkent die aangehangen te hebben maar daar nu spijt van te hebben. Hem wordt gezegd 'saint Iehan en sa canonique' te lezen; daar zal hij vinden dat 'nostre seigneur Iesus crist est le vray dieu eternel et auquel gist nostre salut'. Op de vraag of hij dit zó gelooft, antwoordt hij dat hij gelooft wat de kerk gelooft, want verder is hij in de Schrift niet erg thuis. Omdat hij niet ondubbelzinnig wil belijden (absolument confesser) 'que nostre seigneur soit le mesme dieu qui a este adore par les Israelites' wordt besloten hem het avondmaal te verbieden en hem naar de italiaanse predikant te verwijzen om tegenover deze rekenschap af te leggen van zijn geloof. Mocht aan deze predikant blijken dat hij niet goed is onderlegd en niet bereid is te herroepen, dan moet deze 'Messieurs' daarvan verwittigen met het verzoek de man te verdrijven naar Lyon waar hij vandaan gekomen is. 3 september 1562.⁴⁵²

g. De italiaan Fausto Zucchi heeft gezegd dat God 'nest pas le Dieu qui autrefois a este adore par les Israelites . . . mais que cest ung dieu sorty de luy'. Voor de kerkeraad komt hij hierop terug zodat deze besluiten kan hem te laten heengaan 'avec admonition' en met de mededeling dat 'sa confession est bonne et recevable'. 24 september 1562.⁴⁵³

*Gebrekkige geloofskennis en dubieuze geloofsopvattingen*⁴⁵⁴

h. Jane, de vrouw van Jean Corajod, de waard van 'De Gouden Leeuw', verklaart dat zij meermalen naar Étrambrière gaat om er werkzaamheden te verrichten zoals het verzorgen van haar have en vee. Zij hoort dan geen preek want die is daar niet, maar zij gaat ook niet naar de mis. Zij zegt dat zij het gebed des Heren en de geloofsbelijdenis kent, maar kan er niets van opzeggen. Zij bidt in haar hart, zegt zij, want woorden betekenen niets als het hart ze niet

451 OC, XXI, c. 652. Vgl. Moeller, *Reichsstadt und Reformation*, S. 12, met betrekking tot de stad in de late middeleeuwen: 'Naturkatastrophen und Feuerbrünste sind Gottes Strafe für die Sünden der Stadt'. Uit het geval van Jaquet blijkt dat men er in Calvijns tijd te Genève ook zo over dacht. En ook later: toen de stad in 1568 door de pest werd getroffen, kwam een deputatie van de predikanten onder leiding van Beza de Raad mededelen, 'qu'ils estiment que la verge de Dieu que nous sentons maintenant vient du mépris de la parole de Dieu. Et notamment des grandes usures qui règnent au milieu de nous'. Biéler, *Calvin, prophète*, p. 47.

452 OC, XXI, c. 787 sq.

453 OC, XXI, c. 790.

454 In tæl van gevallen werd een onderzoek naar de geloofskennis ingesteld, ook al was de aanleiding tot het verschijnen voor de kerkeraad in heel iets anders gelegen. Vgl. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 586.

zegt. Ze vast nog en vindt dat goed, want zij heeft zo geleefd als 'ses predecesseurs lont enseigne'. Als zij het avondmaal ontvangt, gelooft zij het te ontvangen tot redding van haar ziel. De kerkeraad spreekt uit, dat zij ditmaal het avondmaal niet mag ontvangen,⁴⁵⁵ vaker in de stad moet blijven, 's zondags 'les sermons et le catechisme' moet bijwonen, zich met meer ijver dan in het verleden moet toeleggen op de dienst van God, 'confession de crestienne' moet doen en niet naar het dorp moet gaan om er voor langere tijd te verblijven,⁴⁵⁶ maar hier het Woord van God moet volgen. 21 december 1542.⁴⁵⁷

i. Claude Tappugnier, gereedschapssmid, is opgeroepen 'a cause des bonnes oeuvres'. Hij verklaart van gevoelen te zijn dat hij verlost zal worden door de barmhartigheid van God èn door de goede werken. Hij gelooft dat God in goede werken een welgevallen heeft en dat het door zijn genade is, dat een mens ze kan doen. Hij bidt tot de maagd Maria en ook voor de doden; hij meent dat Maria voor ons kan bidden. Hij wordt vermaand. 5 april 1543.⁴⁵⁸

j. Jean Dalphin, slager, heeft tijdens het verkopen van zijn vlees zedeloze taal geuit en God gelasterd. Desgevraagd kan hij het gebed niet in het frans opzeggen, wel in het latijn. Zo ook het Ave Maria, het Credo en het Benedictus, maar wat hetgeen hij opzegt, betekent, weet hij niet. Hij zegt ook nog 'les graces' op in het latijn en 'Anima fidelium defunctorum requiescant in pace', wat een 'chose terrible et detestable' is. Op de vraag of hij deelneemt aan het avondmaal antwoordt hij bevestigend, hij doet dat al ongeveer vijftig jaar. Besloten wordt hem een termijn van een maand te geven, dan moet hij hier terugkomen. Verder zal men hem morgen voor 'Messieurs' doen verschijnen 'pour y mettre ordre', want 'cest grosse chose', en men zal in elk geval vragen of 'Messieurs' aan de 'Magister de l'ospital' opdracht willen geven hem te leren bidden. 3 december 1545.⁴⁵⁹

Niet bijwonen van prediking en avondmaal

k. Roger Dupont verklaart dat hij ongeveer zes weken geleden op een zondag Meester Anthoyne⁴⁶⁰ heeft opgewekt 'a aller au catechisme' maar dat deze toen zei dat hij er al een hele tijd niet geweest was en dat de leer van predikanten die priester of monnik geweest waren, waardeloos was. Er wordt nog meer tegen Anthoyne ingebracht, o.a. dat hij beweerd heeft dat een overheid niet nodig is.

455 'quelle ne recepve pas la presente cene'.

456 Anders zullen 'Messieurs' niet tevreden over haar zijn en zal zij er 'sans la licence de Messieurs' niet naar toe mogen.

457 OC, XXI, c. 306.

458 OC, XXI, c. 310.

459 OC, XXI, c. 366.

460 Anthoyne was kleermaker, zo blijkt uit *Reg. du Consist.*, 25 aug. 1547, OC, XXI, c. 410.

Hij toont zich zeer hardnekkig en wil noch naar rede noch naar de Heilige Schrift luisteren.⁴⁶¹ Besloten wordt de zaak naar 'Messieurs' te verwijzen. 30 augustus 1547.⁴⁶²

l. Pierre Ameaux antwoordt op de vraag waarom hij niet geregeld naar de kerk gaat, dat hij de laatste vier maanden ziek geweest is, maar ook dat hij nooit naar de preek kon gaan of de predikant gaf hem 'quelque coup de bec' zonder dat hij wist waarom. Tegen Calvijn heeft hij de grief dat deze hem uit de gevangenis had kunnen helpen maar dat niet gedaan heeft. Calvijn zegt dat hier een misverstand in het spel is; van een dergelijke wreedheid moet men hem niet verdenken. Ameaux vraagt Calvijn op de knieën om vergeving omdat hij hem zo verdacht heeft. Hij mag vertrekken met de vermaning dat hij geregeld de prediking moet bijwonen en aan de sacramenten moet deelnemen. 19 april 1548.⁴⁶³

Dat Ameaux zichzelf tamelijk gelijk bleef, blijkt uit de *Registres du Conseil* van 25 mei 1551: Calvijn brengt Ameaux aan bij de Raad omdat hij niet naar de kerk gaat. Voor de kerkeraad had Ameaux verklaard dit niet te doen omdat preken z.i. voor de ongelovigen bestemd waren. En naar het avondmaal ging hij niet omdat dat volgens hem 'une mauvaise chose' was. Hoewel geciteerd, was hij niet voor de kerkeraad verschenen; hij beweerde ziek te zijn. 'Remonstrances'.⁴⁶⁴

m. Calvijn zet voor de Raad uiteen dat een vrouw, genaamd Landru, in de kerkeraad is vermaand omdat zij niet aan het avondmaal wil komen en onverzoenlijk blijft. Op het vriendelijk vermaan heeft zij 'fierement et de grand arrogance' gereageerd. De Raad besluit dat zij ook deze keer nog zal worden vermaand zich met 'la Dame de Falles' te verzoenen en aan het avondmaal deel te nemen. En aanstaande donderdag moet zij in de kerkeraad vergeving vragen voor haar beledigende optreden. Doet zij dit niet, dan zal zij uit de stad worden verbannen. 28 januari 1551.⁴⁶⁵

Belediging van Calvijn, de andere predikanten en de kerkeraad, oneerbiedigheid

n. Anthoine Berthollet, huisknecht, wordt ervan beschuldigd dat hij sprekende over een preek van Calvijn deze niet 'M. Calvin' maar 'Calvin' noemde en gezegd had dat diens preken 'plustost en ruine quen edification' strekten, 'parce quil ne faisoit que parler du dyable'. De beschuldigde ontkent; de zaak wordt verdaagd. 12 augustus 1557.⁴⁶⁶

461 'avec grande opiniatrete ne se voulant fonder en rayson ni en autorite de la sainte escripture'.

462 *OC*, XXI, c. 411.

463 *OC*, XXI, c. 424 sq.

464 *OC*, XXI, c. 482 (*Reg. du Conseil*).

465 *OC*, XXI, c. 472 sq. (*Reg. du Conseil*).

466 *OC*, XXI, c. 672.

o. Dominique Monathon is ervan beschuldigd dat hij gezegd heeft, dat de predikanten de bedoeling van Paulus niet begrepen en hem maar uitlegden zoals zij wilden. Verschillende getuigen verklaren dat hij ook de predikanten op het oog had, toen hij het had over lieden die aten zonder te werken en tevens dat hij zich in vijandige zin over de franse ballingen uitgelaten had. Hem wordt het avondmaal verboden en hij wordt naar de Raad verwezen. 12 oktober 1559.⁴⁶⁷

p. Jean Philibert Bonna wordt vermaand omdat hij donderdag al te lucht hartig uit de kerkeraad wegging, ook omdat hij er gedragingen op na houdt 'que sont scandale suyvant lordre du consistoire'. Zelfs nu draagt hij een boeketje op zijn muts. Hij verontschuldigt zich en zegt dat als men vindt dat hij onbehoorlijk is opgetreden, men hem maar voor 'son iuge ordinaire et devant Messieurs' moet laten verschijnen en dat hij hier geweest is als vertegenwoordiger van 'Messieurs'. 5 maart 1551.⁴⁶⁸

q. Jaques Pichard wordt ervan beschuldigd jongstleden zondag in de S. Gervais tijdens de dienst zo'n lawaai met zijn stoel te hebben gemaakt dat het door heel het kerkgebouw weerklonk. Toen hij merkte dat de preek toch doorging liep hij hoofdschuddend weg. Bovendien heeft hij vroeger eens iemand beledigd door hem baviaan (baboin) te noemen omdat deze persoon hem tijdens de preek wakker had gemaakt. Hij wordt naar 'Messieurs' verwezen; bovendien wordt hem tot kerstmis het avondmaal ontzegd. Hij zal een bezoek moeten afleggen bij de predikant Dupont 'pour se purger de la poavre intention quil a de son salut et apprendre la vraie'. 14 oktober 1557.⁴⁶⁹

Belediging van franse immigranten

r. Een knecht van Claude du Pan verklaart gehoord te hebben dat iemand tegen een apothekersbediende zei, dat hij als er oorlog kwam, liever op de fransen dan op de vijanden zou losslaan, en dat Calvijn, een vreemdeling, over alle inkomsten van de stad beschikte. Besloten wordt aan 'Messieurs' te vragen om maatregelen tegen zulke infame uitlatingen. 3 maart 1547.⁴⁷⁰

s. Rolland Tacon wordt ervan beschuldigd gezegd te hebben: God zij vervloekt vanwege al die fransen die hier het leven duur komen maken. Hij draait de predikanten zijn achterwerk toe⁴⁷¹ en wil ondanks het bevel van de burgemeester Maître Reymond [de predikant Raymond Chauvet] niet gehoorzamen en antwoorden, met grote heftigheid verklarend dat hij alleen de burgemeester

467 OC, XXI, c. 722.

468 OC, XXI, c. 474.

469 OC, XXI, c. 677.

470 OC, XXI, c. 399.

471 'tournant le cul contre les ministres'.

zal gehoorzamen. Hij wordt naar de Raad verwezen. 24 april 1550.⁴⁷²

t. Pierre Dulcis, geciteerd wegens anti-franse uitlatingen, erkend gezegd te hebben tegen een fransman die in zijn kelder was om wijn te kopen maar deze niet wilde hebben omdat hij volgens hem troebel was: het kleinste rad moet altijd het meeste lawaai maken. Maar dat is dan ook het enige geweest. Besloten wordt hem het avondmaal te ontzeggen omdat hij niet alleen een aanval op de fransen maar ook op het evangelie gedaan heeft. 27 februari 1561.⁴⁷³

Onzedelijkheid

u. Jeanne Marniere bekent een nacht met Claude Curtin naar bed te zijn geweest. Een bediende van Curtin, François Bardet, heeft het geval aangebracht. Besloten wordt haar naar 'Messieurs' te zenden met het verzoek óók een onderzoek in te stellen naar andere 'paillardises' waarvan zij verdacht wordt. 13 oktober 1547.⁴⁷⁴

v. Françoise de Coligny erkent dat zij, toen de moedermelk haar na de dood van haar kind koorts en veel pijn bezorgde 'ung petit chien' gezoogd heeft. Calvijn brengt haar onder het oog, 'que cella est scandalle et que cestoit sorti de toute civilite'. Zij vraagt om vergeving en zegt dat zij dit als het Gode behaagt nooit weer zal doen. Op deze wijze toont zij berouw. 23 februari 1458.⁴⁷⁵

w. Jean le Brayard worden vermaningen toegediend omdat hij 'a pisse dedans leglise de S. Pierre en la chapel du cardinal'. Hij belijdt dat hij verkeerd gehandeld heeft en smeekt God om genade. 14 augustus 1550.⁴⁷⁶

x. Tot de 'causes disciplinaires' die in juni 1556 door de kerkeraad bij de Raad werden ingediend, behoorden ook die van iemand die zijn handen gelegd had 'sur les parties honteuses' van een meisje, en van een ander die een dienstmeisje vijf stuivers had gegeven 'pour quelle luy monstrast ses parties honteuses'.⁴⁷⁷

Dansen en onbetamelijke liederen

ij. Jacques Gruet, die wegens dansen vroeger reeds voor de kerkeraad is verschenen maar toen ontkende en de kerkeraad wat voorloog, en Pierre Moche

472 OC, XXI, c. 463. Blijkbaar werd hem ook het avondmaal verboden. Daartegen protesteert hij tenminste voor de kerkeraad op 12 juni 1550. OC, XXI, c. 465.

473 OC, XXI, c. 744.

474 OC, XXI, c. 415.

475 OC, XXI, c. 421.

476 OC, XXI, c. 467.

477 OC, XXI, c. 642.

die ook gedanst heeft, zijn beiden in de gevangenis geweest en naar de kerkeraad gezonden om vermaand te worden.⁴⁷⁸ Gruet geeft toe verkeerd gedaan te hebben met te liegen. Hij heeft ook Calvijn belasterd door te beweren dat deze in een preek zou hebben gezegd, dat dansers losbollen (ruffians) waren. Calvijn zet dat recht: hij heeft gezegd dat dansen tot losbolligheid leidt. De zaak wordt tot donderdag verdaagd. 20 april 1546.

Gruet 'et autres' worden vermaand. Allen zijn 'dung bon volloir davoire repentance'. 22 april 1546.⁴⁷⁹

z. Twee predikanten hebben gehoord dat in het huis van Philibert Bonna 'la chanson Verdurette' werd gezongen. Bonna zegt 'avec grosse arrogansse' dat zij dat niet waar kunnen maken. Op de hem toegediende vermaningen reageert hij fel. Besloten wordt dat 'tout le consistoire' morgen naar 'Messieurs' zal gaan om hun mede te delen 'quon ne le trouve cappable de recevoir la cene'. 30 maart 1553.⁴⁸⁰

aa. Humbert Tardif, vrachtrijder, wordt ervan beschuldigd in de herberg van Divonne 'une villaine chanson' gezongen te hebben:

'Moeder, ik wil Robin.
Robin is naar de hel gegaan,
Goed bewapend om er Calvijn uit te halen.
Moeder, ik wil Robin.'⁴⁸¹

Tardif ontkent. Hij heeft wel een liedje gezongen, maar in het duits en wat daarin stond, weet hij niet. Besloten wordt hem het avondmaal te ontzeggen en hem naar 'Messieurs' te verwijzen om gestraft te worden. 2 november 1559.⁴⁸²

Verboden spelen

bb. Tyvent Mathes, wever, wordt ondervraagd omdat hij zou hebben gespeeld en gezegd zou hebben dat ook de predikanten speelden. Hij antwoordt dat hij al in vijf weken niet gespeeld heeft en ontkent gezegd te hebben, dat als de predikanten met dobbelstenen speelden, hij dat ook wel kon doen. Wel weet hij van een predikant uit Orléans die ten huize van Hugonin om vijf stuivers gespeeld heeft met M. Saint Victeur;⁴⁸³ over een predikant van deze stad heeft

478 'envoyes pour leur faire remonstrances'.

479 *OC*, XXI, c. 379.

480 *OC*, XXI, c. 538.

481 'Ma mere ie veulx Robin, Robin est alle en enfer tout arme pour aller querir Calvin, ma mere ie veulx Robin'.

482 *OC*, XXI, c. 723.

483 François Bonivard. Vgl. over hem blz. 247 en aant. 611.

hij niet gesproken. De predikant zou om de kaarten hebben gevraagd. Besloten wordt Hugonin, zijn vrouw en M. de Saint Victeur te horen. 18 december 1543.

Bonivard erkent met anderen 'fort publiquement' gedamd te hebben. Hij zegt niet te weten dat spelen met dobbelstenen verboden is. Hij heeft alleen met 'gens de bien' gespeeld. Nooit speelde hij met 'ung prescheur de la parolle de Dieu'. Op de vraag waarom hij gespeeld heeft, antwoordt hij 'que cest ung peu de passer le temps de sa vieillesse'. Hugonin verklaart dat de bewering omtrent het spelen met kaarten door bepaalde predikanten niet op waarheid berust. M. de S. Victeur heeft slechts eenmaal in zijn huis gespeeld, zonder dobbelstenen, en lang geleden: sinds vijf, zes jaar is er bij hem niet meer gespeeld. Alleen heeft Clément Marot hier een poosje geleden een spelletje tric-trac gedaan. Een predikant, hetzij van deze stad hetzij van buiten, heeft hij niet zien spelen. Zijn vrouw Marie verklaart dat zij in hun huis nooit kaart- of dobbelspel gezien heeft. 20 december 1543.⁴⁸⁴

cc. 29 personen verschijnen voor de kerkeraad omdat zij kaart gespeeld hebben. In aanmerking nemend dat zij reeds door 'M. le lieutenant' gestraft zijn, wordt besloten hen te laten gaan 'avec admonitions'. 19 maart 1562.⁴⁸⁵

Drukken van bedenkelijke geschriften

dd. Gabriel Wenger wordt vermaand ter zake van zijn drukkerij, met name van de almanakken waarin verschillende 'superstitions' voorkomen zoals 'le iour bon de avoir compaignie des femmes etc.' Hij antwoordt dat hij dankbaar zou zijn als men hem de overbodige dingen aanwees. Besloten wordt dat hij voortaan geen almanakken en andere dingen meer zal mogen drukken zonder voorkennis van 'Messieurs' en dat hij van de almanak van dit jaar twee exemplaren ter correctie moet inleveren. Hij belooft ze Maître Abel [de predikant Abel Poupin] ter hand te zullen stellen. 6 januari 1547.⁴⁸⁶

ee. Louis Vittel wordt berispt omdat hij verzen (un huictain) ter ere van Calvijn heeft gepubliceerd. 3 oktober 1560.⁴⁸⁷

484 OC, XXI, c. 327. Een beslissing van de kerkeraad wordt niet vermeld.

485 OC, XXI, c. 776.

486 OC, XXI, 393. De zaak van de almanakken keerde telkens terug: 6 sept. 1548, 23 dec. 1549, 12 okt. 1553. OC, XXI, c. 433, 459, 555. Hoezeer met name de predikanten er prijs op stelden dat wat de geneefse persen verliet godsdienstig en zedelijk verantwoord was, blijkt uit het voorstel waarmee zij zich 16 jan. 1559 tot de Raad richtten: men vertrouwe hun de preventieve censuur toe, 'a peyne de la vie' zou zonder hun toestemming in de tekst niets meer mogen worden gewijzigd. Het voorstel werd aanvaard. OC, XXI, c. 710. De drukkers gaven méér reden tot klacht: 25 mei 1559 droeg de kerkeraad aan twee predikanten en een ouderling op hun aan te zeggen dat zij zelf vaker naar de kerk moesten gaan en hun personeel vaker moesten laten gaan; de tijd die dat nam, konden zij in hun zaken wel terugvinden! OC, XXI, c. 716.

487 OC, XXI, c. 736.

Diversen

ff. 'Jane, vrouw van Francoys Bossey, koperslager, beschuldigd van poging tot zelfmoord door zich te verdrinken in de rivier, antwoordt dat zij de oorzaak ervan weet: gisteren, toen zij de kleren van een [van de] kind[eren] ging wassen, kreeg zij een opwelling om zich te gaan verdrinken; zij gaf zich geheel en al aan God over, ze was bevangen door een kwade impuls: vanuit haar huis begaf zij zich naar Eaux-Vives, dacht te moeten sterven en begaf zich in het water tot even boven het middel, omdat zij olie had omgegooid en bang was voor de toorn van haar man, en omdat hij een huis had gekocht dat niet betaald was en omdat zij twee kindertjes hadden voor wie zij vreesde dat zij zouden worden lastig gevallen; zij ging trouwer naar de kerk dan vroeger en had de laatste keer deelgenomen aan het avondmaal, zij verklaarde dat zij zich alleen maar had uitgetkleed om de kleren te pakken, die op het water wegdreven.

Francoys Bossey, koperslager, burger van Genève en echtgenoot van genoemde Jane is vermaand. Hij begrijpt niet waarom: hij gaat trouw naar de kerk, houdt de feestdagen en wat zijn vrouw betreft, hij begrijpt niet hoe een avontuur als dat van gisteren haar overkomen is. Het was vanwege het geld dat hij verschuldigd was voor het huis; hij had haar altijd een rechtschapen vrouw gevonden, nooit had hij haar verbitterd, en haar nooit van zinnen beroofd gezien, zoals gisteren.

De genoemde Jane is vermaand en naar haar kindertjes gegaan. Zij heeft het gebed [des Heren] en de geloofsbelijdenis opgezegd'. 25 oktober 1543.⁴⁸⁸

gg. Aan Ami le Gagnet wordt gevraagd of het waar is dat hij 'ung dyable familier' gekocht heeft. Hij ontkent dit maar laat wel een stukje ivoor zien waarin zich een stukje (ung fragment) bevindt dat 'dyable noir' wordt genoemd. Hij zegt dat een te Lausanne woonachtige kramer het hem in bewaring gegeven heeft met het verzoek het hem terug te geven en niet te beschadigen omdat het niet van hem was. Burgemeester Des Arts houdt het voorwerp achter om het morgen 'a MM. nous supérieurs' te tonen. 3 december 1545.⁴⁸⁹

hh. De kerkeraad houdt zich bezig met de woekeraars. De beschuldigten worden naar de Raad verwezen; Calvijn zal het rapport opstellen. 10 juni 1557.⁴⁹⁰

De zaak kwam naar aanleiding van dit rapport in de Raad 1 juli d.a.v. aan de orde. Voorgesteld werd aan de zaak goede aandacht te besteden opdat een en ander niet ongestraft zou blijven.⁴⁹¹

488 OC, XXI, c. 322. Vanwege de bijzondere tragiek heb ik dit geval zo getrouw mogelijk vertaald weergegeven. Eaux-Vives was een buurtschap, gelegen op de linkeroever van de Rhône aan het meer. Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 215, 231.

489 OC, XXI, c. 366.

490 OC, XXI, c. 667.

491 OC, XXI, *ibidem*. — Hoe Köhler, *a.a.O.*, II, S. 586, uit deze teksten kan

Het vraagstuk van de rente en woeker was in Genève voortdurend actueel. Calvijn had met het kanonieke renteverbod gebroken.⁴⁹² Wanneer Christus in Luk. 6 : 35 zegt, dat wij moeten lenen zonder te hopen iets terug te ontvangen, bedoelt Hij volgens Calvijn daarmee niet een absoluut renteverbod, wèl dat wij moeten breken met de kwalijke gewoonte van de wereld 'de regarder premierement la ou l'argent se peut mettre seurement'.⁴⁹³ Mais plustost il failloit ayder les pauvres ver lesquelz l'argent est en dangier'. Wie aan een arme die in nood verkeert, geld leent tegen rente, is een 'larron et usurier devant Dieu'. En zo iemand kan zich niet verschuilen achter de 'loy generale' van de overheid die bepaalt, 'qu'on prenne cinq pour cent', want die wet heeft betrekking op het handelsverkeer.⁴⁹⁴

Calvijn maakte een scherp onderscheid tussen 'crédit de secours consenti au pauvre et destiné à l'achat de biens de consommation' — z.i. was dáárvan meestal sprake in de bijbelse woekerverboden — en 'le prêt de production, ou crédit d'entreprise'.⁴⁹⁵ Bij het verlenen van een 'hulpcrediet' mocht géén, bij het verstrekken van een zakencrediet wèl rente worden bedongen. Het voor geoorloofd verklaren van de rente⁴⁹⁶ bracht menig inwoner van Genève in de verzoeking, als hij de kans kreeg, woeker te vragen. Zelfs onder de predikanten zijn er geweest die aan deze verzoeking niet altijd weerstand konden bieden.⁴⁹⁷ Overigens hebben juist zij de overheid bij herhaling op het euvel van de woeker geattendeerd.

Soms bleek het nodig de rentevoet te verhogen: in 1538 was deze vastgesteld op 5%, in 1557 werd hij op 6 $\frac{2}{3}$ % gebracht.⁴⁹⁸ Deze wijziging kwam tot stand in overleg met de predikanten;⁴⁹⁹ het is welhaast zeker dat dezen in

afleiden dat de Raad aan de kerkeraad de opsporing van de schuldsigen toevertrouwde, is mij een raadsel.

492 Vgl. Biéler, *Pensée économique*, p. 455: 'On sait que Calvin est le premier théologien qui ait levé le veto que l'Eglise chrétienne a fait peser sur le trafic de l'argent depuis ses origines'.

493 *Calvijn aan De Sachin*, 7 nov. 1545, *OC*, X a, c. 456. Over deze brief handelt uitvoerig Biéler, *l.c.*, p. 456 ss. Vgl. Biéler, *Calvin prophète*, p. 34.

494 Vgl. *Sermons sur Deut.*, P. IV, *OC*, XXVIII, c. 121 (Deut. 23 : 18—20).

495 Biéler, *l.c.*, p. 37 s.

496 In *feite* werd in Genève reeds in de vijftiende eeuw het vragen van rente toegestaan 'en dépit des sévères interdictions canoniques'. Biéler, *l.c.*, p. 41.

497 De *Ecclesia* bv. Vgl. blz. 304, 306. Vgl. Biéler, *Pensée économique*, p. (160,) 370: 'Calvin a constamment attiré l'attention des pasteurs sur la tentation de l'argent. L'usure leur était strictement interdite. Et il a même souhaité qu'ils s'abstinsent de toute activité financière, telle que le prêt à intérêt'.

Colladon, *Vie de Calvin*, *OC*, XXI, c. 113, deelt mee dat zelfs Calvijn voor woekeraar is uitgemaakt, 'chose si ridicule' dat zelfs iemand die Calvijn slechts een beetje gekend heeft, niet om een weerlegging van die leugen zal vragen. Vgl. Biéler, *Calvin prophète*, p. 45.

Enkele predikanten die bij zakelijke transacties abnormaal hoge winsten wisten te maken waren François Bourgoing en Nicolas des Gallars. Maar zij waren uitzonderingen. Ook van andere predikanten zijn ons wel transacties bekend, maar daarbij was van overtreding van de stedelijke edicten met betrekking tot de rente geen sprake. Kingdon, *Economic behaviour*, p. 35—38.

498 Biéler, *l.c.*, p. 42, 44.

499 Biéler, *l.c.*, p. 44.

hun overwegingen vooral rekening hielden met de vraag, of de verhoging voor de minder bedeedden geen al te nadelige gevolgen zou hebben.⁵⁰⁰

ii. Etienne Ringon, spanjaard, en Claude Thissier de Beaulieu, zijn verschenen om te belijden dat zij, na hier enige tijd te hebben verbleven en aan het avondmaal te hebben deelgenomen, het oor hebben geleend aan zekere verleiders, die hen naar de anabaptisten in het koninkrijk Moravië hebben gebracht, waar zij zich hebben laten herdopen en aan hun verfoeilijke samenkomsten (maudictes assemblees) hebben deelgenomen. Na daar vijf maanden met hen te zijn omgegaan, heeft de Heer hun het hart geraakt, zodat zij hun zonde inzagen en ervan terugkwamen. Nu vragen zij God en de kerk om vergeving. Besloten wordt hen naar 'Messieurs' te verwijzen om van dezen te vernemen dat zij aanstaande zondag in de S. Pierre 'au grand presche reparation' moeten doen. 5 juni 1561.⁵⁰¹

jj. Michel Blanchier, drukker, is met enige anderen geciteerd vanwege de over hen in omloop zijnde geruchten dat zij buitensporig veel uitgeven aan drank. Blanchier heeft niet de minste regel in huis. Om werken bekommert hij zich niet, hij is slechts drie of vier dagen van de week daarmee bezig, als het er geen twee zijn. Hem wordt gevraagd naar de kwaliteit van de wijn die hij drinkt, naar zijn schulden enz. Besloten wordt hem naar 'Messieurs' te verwijzen met het verzoek, nu zij toch voornemens zijn 'de refformer les imprimeurs de Geneve' bij déze te beginnen omdat hij een zwelger (gourmand) is, om welke reden hem ook het avondmaal verboden wordt. 12 mei 1562.⁵⁰²

kk. Magnevin heeft met zich meegebracht Aimé, zoon van Claude Levrat, over wie hij voogd is, omdat de jongen gezegd heeft dat hij niet naar school wil en liever in de Rhône of uit het raam zou springen. Aimé geeft dit toe, maar zegt dat hij nú bereid is naar school te gaan. Besloten wordt hem te zeggen dat hij naar school moet gaan, de rector op te dragen hem exemplarisch een pak voor de broek te doen geven (de le faire fesser exemplairement) onder bekendmaking van de reden daarvoor, en tenslotte Aimé te gelasten aan zijn voogd en zijn moeder vergeving te vragen, wat hij op de knieën doet. 14 mei 1562.⁵⁰³

500 Daarmee hielden in 1565 Beza en zijn collega's — volgens Biéler 'selon la méthode de Calvin' — zich ernstig bezig, toen hun mening gevraagd werd over verhoging van de rentevoet van 6 $\frac{2}{3}$ % tot 8 $\frac{1}{3}$ %. 'Deux préoccupations péremptoires dominant leurs considérations: le respect de la Parole de Dieu et le souci des pauvres'. Biéler, *l.c.*, p. 48.

501 *OC*, XXI, c. 750 sq.

502 *OC*, XXI, c. 779.

503 *OC*, XXI, c. 779.

§ 23. DE TUCHTMAATREGELN IN HET ALGEMEEN

Uit de in de vorige paragraaf weergegeven gevallen blijkt dat de kerkeraad tot verschillende maatregelen kon besluiten:

1. Het geven van 'remonstrances et admonitions'.⁵⁰⁴ Soms gaf de gedaagde daarop aanstonds blijk van berouw⁵⁰⁵ zodat de zaak in één zitting kon worden afgedaan.

2. Het geven van vermaningen vergezeld van de een of andere opdracht, bv. zich met zijn broeder of zuster te verzoenen, geregeld naar de preek, het avondmaal of 'au catéchisme' te gaan,⁵⁰⁶ het Onze Vader en het credo in het frans op te zeggen of te leren opzeggen, dit laatste vooral wanneer gebleken was dat de geloofskennis gebrekkig of onzuiver was.⁵⁰⁷ In zulke gevallen kon het nodig zijn de zaak aan te houden voor een volgende zitting.

3. Avondmaalsverboden. Uit de gegeven verslagen blijkt:

a. dat de kerkeraad bij het overwegen van de vraag of aan iemand het avondmaal moest worden ontzegd, ja dan neen, meer waarde hechtte aan de bij hem levende indruk omtrent de gedaagde dan aan diens eigen bekentenis;⁵⁰⁸

b. dat de avondmaalsverboden niet altijd hetzelfde karakter droegen. De verschillen die zich hier voordoen zullen in de volgende paragraaf uitvoeriger worden belicht. Daar zullen wij ook de verwijzingen naar de Raad weer ontmoeten waartoe de kerkeraad meermalen besloot.⁵⁰⁹

Voor ons is lang niet altijd doorzichtig waarom de kerkeraad in het ene geval tot deze en in het andere tot die maatregel besloot. Onze kennis van de gevallen blijft onvolledig, ondanks de informatie die de *Registres* en andere bronnen ons verschaffen.

§ 24. DE EXCOMMUNICATIES

De *Registres du Consistoire* brengen ons in aanraking met avondmaalsver-

504 Bv. 15 maart 1543, *OC*, XXI, c. 309. Ook komt voor: 'les ammonicions', 'admonicions honnestes', 'bonnes admonitions', 'les ammonicions et remonstrances'.

505 Zo in de gevallen g en v (Signe de repentance). Blz. 222, 226.

506 Vgl. de gevallen h, l en m. Blz. 223 v.

507 Bv. in geval j. Blz. 223. Vgl. voorts 20 april 1542, *OC*, XXI, c. 295: 'Le consistoire luy [Jaques Corte] recommande quil face quil sache lorayson dominicale et sa foy afin quil les enseigne a ses enfans et quil alle luy sa femme ses enfans et sa famille au catéchisme les dimanches avec les aultres'. *OC*, XXI, c. 295. Soortgelijke besluiten: 19 okt., 30 nov., 21 dec. 1542, enz.

508 Vgl. geval aa. Blz. 227. Ook: 31 aug. 1557, *OC*, c. 674 (samenvattende mededeling van de uitgevers van de *OC*: 'Les accusés nient avec hauteur, sont renvoyés devant Messieurs avec défense de la cène'. In geval n, blz. 224, werd de zaak verdaagd omdat de gedaagde ontkende.

509 Die komen daarna ook nog aan de orde in § 25. Blz. 237 vv.

boden van verschillend karakter, men kan ook zeggen: van verschillend soortelijk gewicht.

Soms vinden wij vermeld dat iemand *ditmaal* — dus voor één keer — het avondmaal niet mag ontvangen.⁵¹⁰

Meermalen lezen wij dat de kerkeraad het avondmaal verbiedt zonder dat daarbij een termijn wordt genoemd.⁵¹¹

Dit laatste bv. in de volgende gevallen. *22 oktober 1551*: een vrouw die be-weerd heeft, dat de fransen de duurte in Genève hebben gebracht en dat een predikant in zijn preek heeft gezegd, dat alle vroeger gestorvenen verdoemd zijn.⁵¹² *5 november 1556*: een man, die van een vreemdeling een 'brevet' heeft aangenomen, dat hij drie dagen bij zich moest houden om van zijn koorts genezen te worden.⁵¹³ *19 oktober 1559*: geneefse kooplieden, die op de jaar-markt van Briançon rozenkransen hebben verkocht.⁵¹⁴

In andere gevallen vinden wij wèl een 'totdat' genotuleerd: totdat de Heer hem of haar het hart aanraakt,⁵¹⁵ totdat de schuldige blijk geeft van berouw, waarvoor dan soms een termijn wordt gesteld.

Hier volgen enkele van deze gevallen. *24 december 1551* (een dag na de verbanning van Bolsec): enige personen die sympathie voor de denkbeelden van Bolsec aan de dag hebben gelegd.⁵¹⁶ *6 april 1559*: een man die gezegd heeft dat ieder in zijn eigen geloof zalig wordt en niemand verdoemd zal worden. Hem wordt het avondmaal ontzegd en 'entre ci et Penthecoste' moet hij terugkomen om van zijn geloof rekenschap te geven.⁵¹⁷ *14 oktober 1557* wordt aan iemand het avondmaal verboden tot kerstmis,⁵¹⁸ *19 februari 1551* aan een ander met de mededeling erbij dat hij een maand krijgt om van zijn berouw blijk te geven.⁵¹⁹

In tal van gevallen verbodde de kerkeraad het avondmaal en verwees hij de schuldigen tevens naar 'Messieurs'.

Opnieuw geven wij enige voorbeelden. *26 mei 1547*: een apotheker met vrouw en dochter, omdat het echtpaar de dochter wil uithuwelijken aan een

510 Bv. geval h. Blz. 223.

511 'Genoemd' krijg hier enige nadruk. In feite gold het verbod immers meestal voor een, zij het dan niet bepaalde, tijd en is er dus geen *wezenlijk* verschil met de hierna te noemen gevallen. Vgl. *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 236: 'Eos enim minister excommunicat, saltem ad breve tempus. Excluduntur autem a coena, donec veniam petentes idem minister ecclesiae reconciliet'.

512 *OC*, XXI, c. 489.

513 *OC*, XXI, c. 653.

514 *OC*, XXI, c. 722.

515 Bv. in geval a. Blz. 221.

516 *OC*, XXI, c. 498.

517 *OC*, XXI, c. 714.

518 *OC*, XXI, c. 677.

519 *OC*, XXI, c. 474.

roomse zakenrelatie en de dochter daarmee akkoord gaat.⁵²⁰ 12 juni 1550: een man die zowel op de dag vóór de avondmaalsviering als op de dag van de viering zelf aanstoot gegeven heeft.⁵²¹ 24 maart 1551: iemand die 'trop familiere frequentation' met een vrouw heeft gehad, niet naar de kerk gaat en zich voor de kerkeraad brutaal en arrogant heeft gedragen.⁵²² 24 december 1551: een vrouw, die het de vorige dag, de dag van Bolsec's verbanning, voor hem en zijn leer heeft opgenomen, zich daarbij over Calvijn en diens optreden ongunstig uitlatend.⁵²³ 19 oktober 1553: een man die ervan beschuldigd wordt gezegd te hebben, dat men vóór de komst van Calvijn in Genève goede wijn had gedronken en men dat straks, als hij, Calvijn, naar de duivel gegaan was, weer zou doen; dat 'ses [!] predicans' een god hadden ingevoerd, die de joden hadden geweigerd — volgens hem was er maar één God, een onzichtbare — en dat als Jezus gekruisigd was, dit alleen was gebeurd omdat Hij daaraan niet had kunnen ontkomen en dat men in het paradijs wel over erg veel ruimte zou beschikken als allen die niet geloofden, veroemd zouden worden.⁵²⁴ 31 augustus 1557: twee personen, die kritiek op een preek van Calvijn hebben uitgeoefend.⁵²⁵ 27 april 1559: iemand die zich tijdens het schieten 'Potta la nostra dama' heeft laten ontvallen.⁵²⁶

Meermalen liet de kerkeraad in zulke gevallen de overheid niet in het onzekere over wat hij van haar wenste of verwachtte.

Zo in de volgende gevallen. 28 september 1559: aan iemand die sprekend over een predikant, van wie verteld werd dat hij om het evangelie verbrand was, zei, dat door de hitte van die ene alle anderen verbrand hadden moeten worden, wordt niet alleen het avondmaal verboden 'comme a ung chien', maar bovendien wordt hij naar de overheid gezonden, opdat die hem voorbeeldig zal straffen en hem zal verbannen.⁵²⁷ 2 november 1559: iemand die in rooms gebied buiten Genève onder pressie het evangelisch geloof heeft verloochend, wordt het avondmaal verboden; bovendien wordt hij, gezien de bijzonder grote ergernis die hij gegeven heeft, naar de overheid gezonden 'pour luy faire faire reparation exemplaire'.⁵²⁸

Soms wordt in opvallend krasse bewoordingen van een excommunicatie melding gemaakt.

14 januari 1563: aan iemand, die zich in afbrekende zin over de kerkeraad en verschillende predikanten heeft uitgelaten en bovendien Castellio in be-

520 OC, XXI, c. 406.

521 OC, XXI, c. 465.

522 OC, XXI, c. 475 sq.

523 OC, XXI, c. 498. De zaak Bolsec bleef lang nawerken: eenzelfde besluit nam de kerkeraad nog op 22 febr. 1554, OC, XXI, c. 569.

524 OC, XXI, c. 555.

525 OC, XXI, c. 673 sq.

526 OC, XXI, c. 714 sq.

527 OC, XXI, c. 721. De man voerde tot zijn verweer aan dat hij met 'alle anderen' geen predikanten bedoeld had, maar degenen die de man verbrand hadden. Het mocht hem niet baten.

528 OC, XXI, c. 723.

scherming genomen heeft, wordt, gelet op zijn leugens, tegenstrijdige verklaringen, opstandigheid en hardnekkigheid, medegedeeld 'quil est excommunie de ceste eglise entierement' en dat hij 'sera public excommunie', indien hij niet binnen korte tijd tekenen van berouw toont. Bovendien wordt het geval aan de overheid voorgelegd met het verzoek 'de luy faire son proces'.⁵²⁹

Men kan dan als het ware twee excommunicaties onderscheiden: één voor de kerkeraad en één (eventueel) daaropvolgend in het publiek. Zulks was in overeenstemming met het edict betreffende de excommunicatie van 6 februari 1560 (171).⁵³⁰

Recapitulerend: in de avondmaalsverboden kunnen wij de volgende schakeringen waarnemen. Het avondmaal kan worden ontzegd voor één keer of voor een soms wel, soms niet bepaalde tijd waarbinnen dan blijk moet worden gegeven van berouw en bekering. Sommige excommunicaties worden niet, andere wel aan de overheid bekend gemaakt. Wat die laatste betreft: sommige verwijzingen gaan niet, andere wel gepaard met een vingerwijzing hoe de overheid moet handelen. Soms vindt de excommunicatie plaats alleen in de kerkeraad, soms bovendien in een publieke kerkdienst. In het laatste geval heeft ze een nog definitiever karakter. Ons is nergens gebleken dat Calvijn in de praktijk zou hebben gestaan op de publieke afkondiging van alle excommunicaties.⁵³¹

Over de wijze waarop in de kerkdiensten de excommunicatie plaats vond, ontbreken ons de gegevens. Een speciaal formulier van de ban schijnt Calvijn daarbij niet gebruikt te hebben.⁵³²

Vóór elke avondmaalsviering vond door voorlezing van *La forme des prieres et chantz ecclesiastiques* een excommunicatie 'in globo' plaats.⁵³³ Nadat uit 1 Kor. 11 : 23 geconcludeerd was dat 'estrangiers' en zij die niet tot het gezelschap der gelovigen behoren, niet tot het avondmaal mogen worden toegelaten, werd aan de dienaar des Woords de volgende indrukwekkende acte van uitsluiting in de mond gelegd: 'Waarom ik volgens deze regel in de naam en met het gezag van onze Heer Jezus Christus excommuniceer alle afgodendienaars, godslasteraars, verachters van God, ketters, allen

529 OC, XXI, c. 795 sq.

530 OS, II, p. 363, 23 sqq. Vgl. blz. 197, 201.

531 Vgl. Galli, *a.a.O.*, S. 233: 'Noch im Jahre 1558 erklärte Calvin auf den Vorschlag des Dr. Antoine de Lautrey, welcher die Verkündigung des Bannes vor versammelter Kirchengemeinde einführen wollte, dass Dies nicht anzustreben sei, da man genug Mühe gehabt habe, die Excommunication überhaupt soweit durchzusetzen, wie es bereits geschehen'.

532 Lekkerkerker, *Kanttekeningen*, IV; blz. 74: 'Al met al: een uitgewerkt formulier voor uitsluiting en wederopneming vinden wij bij Calvijn niet'. — Galli, *a.a.O.*, S. 235 f., neemt een formulier op, waarin z.i. 'die Verkündigung des Bannes in schonungsloser und dem christlichen Geist widersprechender Weise' plaats vindt. Ten onrechte schrijft hij dit formulier aan Calvijn toe. Reeds het kwistig gebruik van het woord 'anathema' wijst op het on-calvijns karakter. — In Bazel was, reeds onder Oecolampadius, wél een formulier in gebruik. De tekst in: *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 593 f. (Nr. 852).

533 Vgl. voor de excommunicatie 'in globo': blz. 104, aant. 280.

die door het aanrichten van secten de eenheid der kerk verbreken, alle meinedigen, allen die opstaan tegen hun vaders en moeders en degenen die over hen gesteld zijn, alle oproermakers, muiters, twistzoekers, ruziemakers, overspelers, ontuchtigen, dieven, rovers, gierigaards, dronkaards, veelvraten en allen, die een ergerlijk en losbandig leven leiden, hun aanzeggende, dat zij zich van deze heilige tafel hebben te onthouden, ervoor terughuiverend de geheiligde spijs te bezoedelen en te besmetten, die Christus alleen aan zijn huisgenoten en gelovigen geeft'.⁵³⁴

Opvallend is dat, terwijl in de *Ordonnances* van 1541 het woord 'excommunicer' vermeden werd,⁵³⁵ dit in de liturgie, omstreeks diezelfde tijd ontstaan, openlijk werd gebruikt.⁵³⁶

De excommunicatie in haar strengste vorm plaatste de zondaar geheel buiten de kerkelijke gemeenschap.⁵³⁷ In deze vorm ging ze gewoonlijk gepaard met verbanning voor korter of langer tijd uit de stad. Dan bracht ze dus ook maatschappelijke uitbanning met zich mee. In haar minder krasse vormen betekende de excommunicatie behalve het verbod om aan het avondmaal deel te nemen, ook de intrekking van het recht kinderen ten doop te presenteren⁵³⁸ en misschien van nog andere kerkelijke rechten.

Lang voordat de daartoe strekkende bepaling (71) in de *Ordonnances* opgenomen werd, stonden de predikanten reeds op het standpunt dat geëxcommuniceerden niet als peet mochten optreden. Op 24 september 1548 beklagden zij zich voor de Raad dat een zekere Bandiere 'certain enfans' ten doop wilde brengen, hoewel dat hem verboden was omdat hem het avondmaal was ontzegd.⁵³⁹ 24 december 1551 besloot de kerkeraad aan Jean Philibert Bonna het avondmaal te verbieden en aan de Raad mede te delen 'que il nest pas capable de porter enfant a baptesme'.⁵⁴⁰ Niet onmogelijk moet in dit geval aan Bonna's eigen kind worden gedacht.

Het standpunt van predikanten en kerkeraad werd, ook vóór 1561 al, door

534 *OS*, II, p. 46, 9 — 47, 1 sqq. Een dergelijke 'Bannung' kwam ook reeds voor in *Oecolampadius' avondmaalsformulier van 1526*. Vgl. Staehelin, *Lebenswerk Oekolampads*, S. 433.

535 Vgl. blz. 178.

536 Maar hier betrof het 'slechts' een excommunicatie 'in globo'.

537 Vgl. echter onze hierna nog te maken opmerkingen over de inachtneming van het omgangsverbod. — Calvijn stond op het standpunt dat personen die door de ene kerk waren geëxcommuniceerd, ook door een andere niet als kerklid mochten worden beschouwd. Vgl. *Calvijn aan Farel*, 8 okt. 1539, *Herminjard*, VI, p. 57: 'Non enim ea sumus hic facilitate, ut eos amplexemur quos aliae ecclesiae excommunicarunt'.

538 Vgl. *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 236: 'Nemo tamen ad fideiubendum admittitur, nisi qui eiusdem nobiscum est professionis. Arcentur et excommunicati ab hoc honore'.

In dezelfde brief lezen wij dat de vaders bij de doop aanwezig moeten zijn, tenzij zij vanwege een dringende reden verhinderd zijn, om met de peters de doopvraag te beantwoorden. Wat Bouwman, *Kerkrecht*, II, blz. 307, schrijft, nl. dat Calvijn in de kerkorde opnam dat de aanbidding ten doop door de vader moest geschieden en de stipulatiën met hem moesten worden aangegaan, is niet juist.

539 *OC*, XXI, c. 434.

540 *OC*, XXI, c. 499.

de Raad geëerbiedigd en gesteund. 13 juni 1558 veroordeelde hij een ge-excommuniceerde die een kind ten doop gebracht had tot drie dagen brood en water.⁵⁴¹

Nog schaarser dan de blijken omtrent de nakoming van de roeping tot het persoonlijk vermaan zijn die omtrent het op de een of andere wijze in acht nemen van het omgangsverbod. Het werd trouwens, gelijk wij gezien hebben, in de *Ordonnances* (van 1561) eigenlijk slechts terloops vermeld. Wij krijgen niet de indruk dat de kerkleden zich er veel om bekommerd hebben.

Uit de *Registres du Consistoire* blijkt overvloedig, dat de kerkeraad erop stond dat de geëxcommuniceerden de prediking bleven bijwonen.⁵⁴²

§ 25. DE VERWIJZINGEN

In de vorige paragraaf kwam een bepaald soort verwijzingen⁵⁴³ reeds ter sprake, nl. die van de kerkeraad naar de Raad en wel van personen aan wie door de kerkeraad een avondmaalsverbod opgelegd was. Er zijn ook verwijzingen van de kerkeraad naar de Raad geweest waarbij het tot de genoemde kerkelijke tuchtmaatregel, of een andere, (nog) niet gekomen was. Alsmede verwijzingen in de omgekeerde richting: van de Raad naar de kerkeraad. Al deze verwijzingen zullen te zijner tijd onze aandacht krijgen. Maar eerst moeten nog enkele opmerkingen worden gemaakt over de soort die wij in de vorige paragraaf leerden kennen en dan met name over de *juridische grondslag* ervan. Deze werd in de eerste plaats gevonden in de twee bekende bepalingen in de *Ordonnances* waarin verwijzing naar de Raad aan de kerkeraad werd voorgeschreven (154, 155) en door de verordening van 1557 met betrekking tot de avondmaalsverachting (160-163). Tot 'dogmatiser contre la doctrine receue', 'mespris notable de la communion des fidelles', 'estre contempteur de lordre ecclesiastique' en 'mespriser de recevoir le Cene'⁵⁴⁴, kon veel worden gerekend. Bij verschillende van de hierboven weergegeven gevallen is het niet moeilijk de relatie met deze bepalingen en verordening aan te wijzen.

Niet in alle! Men bedenke echter dat al had de kerkeraad de *verplichting* om ook andere gevallen naar de Raad te verwijzen, krachtig van de hand gewezen, hij van mening was daartoe wèl de *vrijheid* te bezitten.⁵⁴⁵ Wij moeten zeggen: van die vrijheid heeft hij een ruim gebruik gemaakt: in al die gevallen waarin z.i. sprake was van 'grosse chose',⁵⁴⁶ 'scandalle'⁵⁴⁷ of 'blaspheme

541 *Reg. du Conseil, OC, XXI, c. 696.*

542 21 dec. 1542, 17 juni 1546, 31 aug. 1546, 15 juli 1557. *OC, XXI, c. 306, 382 sq., 387, 669.* Vgl. *Articles, OS, I, p. 373, 41 sqq.*

543 De termini technici zijn: 'renvoyer', 'remettre', 'remissions'.

544 *OS, II, p. 358, 19.26 sq.; 359, 26.*

545 Vgl. blz. 204 en aant. 331.

546 *OC, XXI, c. 366 (3 dec. 1545).*

547 *OC, XXI, c. 403 (5 mei 1547).*

execrable et intolérable' ⁵⁴⁸ en dus ook straffend optreden van de overheid op zijn plaats was, ⁵⁴⁹ zelfs als de zondaar zijn schuld beleden en voor de kerkeraad om vergiffenis gevraagd had. ⁵⁵⁰

Een verwijzing van geheel eigen karakter was die door de kerkeraad van de onwillige schoolknaap naar de rector van de school. ⁵⁵¹

De *Registres du Consistoire* bieden overigens onder 4 juli 1560 ⁵⁵² een geschikt vrouwelijk pendant van dit geval. Jean Barrois en zijn vrouw beklagen zich over hun dochter, oud dertien jaar. Zij gaat op straat slapen, wil hun absoluut niet gehoorzamen en zegt dat zij naar het pausdom wil terugkeren. Buren verklaren dat het meisje te hard wordt behandeld, het is zelfs wel opgesloten en is ook wel eens bloedend aangetroffen. Besloten wordt de buren aan te zeggen dat zij zich wel in de zaken van de ouders van het meisje mengen maar niets doen om hen te berispen over de wijze waarop zij soms hun dochter onder handen nemen. Aan de ouders wordt gezegd dat zij hun dochter in haar zwakheden moeten verdragen. Aan 'Messieurs' zal worden verzocht haar aan te zeggen dat zij zich normaal moet gaan gedragen en vervolgens dat zij naar het hospitaal moet gaan om een behoorlijk pak slaag met de roeden in ontvangst te nemen (pour estre tres bien fesse de verges) zoals zij verdiend heeft. — Men ziet dat de kerkeraad in niet minder dan drie richtingen pedagogisch bezig was!

Wij komen nu tot de andersoortige verwijzingen van de kerkeraad naar de Raad waarop wij al zinspeelden: de verwijzingen naar de Raad *zonder meer*.

De *Registres du Consistoire* maken meermalen melding van zittingen waarin de kerkeraad besloot tot verwijzing naar de Raad — ook wel naar de 'lieutenant de justice' ⁵⁵³ — *zonder gelijktijdig tot de een of andere kerkelijke tuchtmaatregel te besluiten*.

Analyseert men de gevallen van deze aard uit de in § 22 gegeven reeks, dan is het niet moeilijk daarin verschillende motieven voor de verwijzing naar de Raad te ontdekken, bv. het constateren van duidelijke overtreding

⁵⁴⁸ OC, XXI, c. 715 (27 april 1559).

⁵⁴⁹ Ook wel in andere. Zo moest de Raad op 27 dec. 1557 oordelen over vijf personen die, 'combien quilz soyent vieux', geen rekenschap konden afleggen van hun geloof, 'ny ou consiste leur salut' zodat hun 'pour leur rudesse' het avondmaal verboden is. De Raad besluit 'que on leur baille ung maistre a leurs despens et que le consistoire en choisisse ung'. OC, XXI, c. 681.

⁵⁵⁰ In het geval, vermeld blz. 234, onder 27 april 1559, deden 'les compagnons' van de gedaagde hem aanstonds 'faire reparation'. 'Nonobstant' valt het besluit 'de le renvoyer a Messieurs'. Vgl. voorts: 3 aug. 1553, OC, XXI, c. 548: een man die allerlei vreemde beweringen o.a. over de geboorte en de verschijningen van Jezus na de opstanding heeft gedaan, 'crie a Dieu merci et ne y volloit maintenir'. Toch: 'Advis que Messieurs en soyent advertis'. Ook de man, bedoeld in het geval op blz. 234, vermeld onder 2 nov. 1559, die voor de kerkeraad beleden had 'avoir mal fait', werd naar de Raad gezonden.

⁵⁵¹ Geval kk. Blz. 231.

⁵⁵² OC, XXI, c. 733.

⁵⁵³ Bv. 11 jan. 1543, OC, XXI, c. 307.

van de stedelijke verordeningen (hh),⁵⁵⁴ van aperte ketterij (d), van ontkenning van het bestaansrecht van een overheid (k); het vermoeden dat er bij een verhoor door de Raad nog wel meer ongerechtigheid aan het licht zal komen (b, u),⁵⁵⁵ volgehouden ongehoorzaamheid en arrogantie tegenover de kerkeraad waarin mogelijk de Raad verandering zal kunnen brengen (b, k, s), zeer infame uitlatingen (r).

Hiermee is echter nog niet gezegd waarom in deze gevallen niet tevens een kerkelijke tuchtmaatregel genomen werd.

Het zou onjuist zijn te menen dat de kerkeraad in al deze gevallen de zaak definitief uit handen gaf en er zich verder niet meer mee wenste te bemoeien. Zulke gevallen zullen er geweest zijn. Dat van de halsstarrige verkondiger van allerlei ketterse ideeën (d) is er ongetwijfeld zo een geweest. De kerkeraad kon deze man onmogelijk nog als kerklid erkennen, het zou het beste zijn als de overheid hem maar verbande. Maar wilde de kerkeraad zó iemand liefst nooit meer terugzien, met anderen zal dat dikwijls wèl het geval zijn geweest! Maar hij zal die dan hebben willen terugzien *op een later tijdstip*, nadat zij de hun door de Raad (of de 'lieutenant') op te leggen straf hadden ondergaan of nadat de Raad hen tot een bekentenis zou hebben gebracht of meer gezeggelijk zou hebben gemaakt. Kortom: *terugverwijzing te zijner tijd* zal de kerkeraad in veel gevallen zeer zeker hebben gewenst.

Dat het aantal gevallen van verwijzing naar de Raad niet gering is geweest, blijkt treffend uit de samenvattende mededelingen die hier en daar door de uitgevers van de *Opera* in hun *Annales Calviniani* zijn ingelast. Bv.: 19 april 1557: 'Une douzaine de cas de discipline introduits par le Consistoire. Entre aultres: Une fille condamnée à six jours au pain et à l'eau pour avoir été à la messe; deux hommes condamnés à trois pour avoir bu à la fontaine d'idolâtrie . . .' ⁵⁵⁶ 29 april 1557: 'Le consistoire a renvoyé au Conseil plus de 30 cas de discipline . . .' ⁵⁵⁷ Plusieurs personnes sont dénoncées pour avoir été à la cène qui leur était défendue . . .' ⁵⁵⁸ 31 augustus 1557: 'Dans le courant du mois une vingtaine d'affaires disciplinaires sont introduites par le consistoire . . .' ⁵⁵⁹

Over verwijzing of terugverwijzing van de Raad naar de kerkeraad was aanvankelijk officieel niets vastgelegd. Maar het gebeurde wel.⁵⁶⁰ Zo vermelden

554 De tussen haakjes geplaatste letters duiden het geval aan uit de reeks, blz. 220—231.

555 Vgl. ook het geval in aant. 553 aangeduid: 'Le consistoyre est de lavis pour ce quil [de gedaagde] est mensonger le remettre devant M. le lieutenant'.

556 *OC*, XXI, c. 665.

557 *OC*, XXI, c. 666. Het getuigt van weinig objectiviteit wanneer de uitgevers hierbij opmerken: 'la plupart sans aucune importance'. Ook Pfisterer, *a.a.O.*, S. 87 f., signaleert een geval waarin deze uitgevers gebrek aan objectiviteit tonen.

558 *OC*, XXI, c. 666.

559 *OC*, XXI, c. 674.

560 Doumergue, *l.c.*, V, p. 175: 'C'était la coutume. Mais les édits semblaient ne rien prescrire'.

de *Registres du Consistoire* onder 22 april 1546, dat Jaques Gruet en enkele anderen na 'en prison' geweest te zijn vanwege dansen, zijn 'renvoyes ici par nos magnifiques Seigneurs, pour leur faire remonstrances'.⁵⁶¹

Door het ontbreken van een wettelijke basis kon het echter gebeuren dat de overheid in 1547 uitsprak 'que le conseil nest pas obliges par les edits de renvoyer les delinquens au consistoire', daaraan toevoegend: 'Cela demeure a la discretion de la seigneurie'.⁵⁶² Calvijn reageerde prompt met te zeggen dat als er geen terugverwijzing plaatsvond, men niet zou kunnen uitmaken wie hardnekkig was en wie berouwvol, aan wie het avondmaal kon worden uitgereikt en aan wie het moest worden geweigerd.

Uit deze reactie blijkt in de eerste plaats waarin voor Calvijn de *zin* van de terugverwijzing gelegen was: de schuldige in de gelegenheid te stellen zijn berouw te betuigen, vergiffenis te vragen en zich zo met de kerk te verzoenen. En in de tweede plaats dat een en ander zich volgens hem behoorde te voltrekken voor de *kerkeraad*, de voor deze zijde van de zaak enig competente instantie. Zoals de kerkeraad ernstige gevallen doorzond naar de Raad, ook al had de zondaar voor hem zijn schuld beleden, zo behoorde de Raad van zijn kant ernstige gevallen dóór te zenden (of terùg te zenden) naar de kerkeraad, ook al was de schuldige voor zijn delict reeds gestraft met een overheidsstraf.

Na de reactie van Calvijn keerde de Raad *halverwege* op zijn schreden terug: de 'rebelles et obstines' zou men *renvoyeren*, maar 'cieulx que sont repentans' zou men 'en paex' laten heengaan.⁵⁶³ Naarmate echter de positie van de kerkeraad in de komende jaren sterker werd, werd het *renvoyeren* steeds meer regel. In 1557 werd dit ten aanzien van hardnekkige avondmaalsverachters uitdrukkelijk voorgeschreven.⁵⁶⁴

Enkele voorbeelden. 30 juli 1546: de kerkeraad brengt bij de Raad een jonge man aan die door hem was geciteerd omdat hij zich in een huis van ontucht had opgehouden en die tegenover de kerkeraad een brutale houding had aangenomen. De jongeman wordt gevangen gezet en 5 augustus veroordeeld tot betaling van de kosten en het vragen van vergiffenis aan de kerkeraad.⁵⁶⁵ 28 oktober 1555: een advocaat heeft het doopregister vervalst. Hij wordt 'renvoye au Consistoire a Jedy pour faire repentance et corriger le livre de baptesme'.⁵⁶⁶

561 *OC*, XXI, c. 379. Vgl. c. 381, waar van Ami Perrin en anderen gezegd wordt: 'tous remis ici en consistoyre'.

562 *Reg. du Conseil*, 25 maart 1547, *OC*, XXI, c. 401.

563 *Reg. du Conseil*, 29 maart 1547, *OC*, XXI, c. 401. In de *Reg.* volgt op het woord 'paex' nog: 'ce que ung chascun cest accorde'. Terecht stelt Doumergue, *l.c.*, V, p. 176, n. 3, de vraag: „Faut-il conclure que Calvin est content, parce qu'il y a: 'ce que ung chascun s'est accordé?'”.

564 Vgl. blz. 195 v., 207.

565 *OC*, XXI, c. 385. Soortgelijke gevallen worden vermeld onder 12 aug., 5 sept., 13 okt. 1547. *OC*, XXI, c. 410 (*Reg. du Conseil*), 411 sq. (*idem*), 415 (*Reg. du Consist.*).

566 *OC*, XXI, c. 617.

Wanneer na terugverwijzing van een geval naar de kerkeraad, het onderhoud met de delinquent onbevredigend verliep, kon de kerkeraad deze opnieuw naar de Raad verwijzen.

Twee voorbeelden. 4 maart 1546: de kerkeraad besluit ten aanzien van Gaspard Favre 'quil soit remis devant Messieurs voyant quil est sorti de frais de prison et que Messieurs lavoyent remis ici pour avoir repentance et cest tout au contrayre'.⁵⁶⁷ 13 mei 1546: ten aanzien van Ami Perrin die ook 'en prison' geweest is, en door de Raad is 'remis ici en consistoyre' besluit de kerkeraad 'que lon en prie Messieurs dy mettre bon ordre que lon obvie le mal que en peult venir'.⁵⁶⁸

Calvijn heeft zeker niet op het standpunt gestaan dat alle zonden zowel voor de Raad als voor de kerkeraad moesten dienen. Allerlei delicten van civiele aard liet hij graag geheel aan de burgerlijke rechter over.⁵⁶⁹ En omgekeerd behoefde z.i. de kerkeraad niet alle zonden waarvan hij alleen kennis droeg, door te geven aan de Raad. In overeenstemming daarmee heeft de kerkeraad dan ook aan allerlei kwaad waarop na vermaan betering des levens volgde, verder slechts het zwijgen toegedaan.⁵⁷⁰ Natuurlijk zijn er grensgevallen geweest ten aanzien waarvan de Raad of de kerkeraad zich moest afvragen of in de afhandeling ervan het andere college diende te worden betrokken, ja dan neen. En daarover kon het oordeel dan wel eens uiteenlopen.

De samenwerking van kerkeraad en magistraat ten behoeve van kerk en stad is nog op allerlei andere wijzen tot uiting gekomen. Wij attenderen nog op het volgende.

a. Soms werden personen bij de Raad aangebracht — door de kerkeraad, door een der predikanten of door de predikanten gezamenlijk —, die tevoren nog niet voor de kerkeraad waren verschenen.⁵⁷¹ In deze gevallen kan niet van verwijzing worden gesproken, maar hebben wij te doen met *aangifte*.

Wij geven enige voorbeelden. 23 december 1546: Calvijn krijgt van de kerkeraad opdracht er bij 'Messieurs' bezwaar tegen te maken dat zij iemand ongemoeid laten die is teruggekeerd 'du camp de lempeteur', een 'ennemi de la foy' is en 'aussi grand blasphemateur'.⁵⁷² 7 april 1558: Calvijn geeft namens de kerkeraad bij de Raad twee personen aan wegens slechte gedragingen en

567 OC, XXI, c. 371.

568 OC, XXI, c. 381.

569 Vgl. Kingdon, *l.c.*, p. 39 (cursivering van mij): 'If the Consistory decided that temporal punishment was justified at the beginning, along with or instead of purely ecclesiastical punishment, it would so report to the Council'.

570 De bewering van Köhler, *a.a.O.*, II, S. 588 f., dat de Raad als christelijke overheid alle 'Delikte' strafte die óók de kerkeraad berispte, is beslist onjuist. Menig geval eindigde voor de kerkeraad met het geven en het in ontvangst nemen van goede vermaningen.

571 Althans die *indruk* krijgt men uit de *Reg.* van de hieronder te noemen gevallen. Mogelijk dat in een bepaald geval een verschijnen voor de kerkeraad toch wél was voorgegaan, al vermelden de *Reg.* (of de excerpten daaruit in OC, XXI) dit niet.

572 OC, XXI, c. 391 sq.

verfoeilijke praat 'en l'hostellerie'.⁵⁷³ 18 februari 1562: de kerkeraad zal bij de Raad een klacht indienen tegen de lijkbezorgers omdat die er een gewoonte van gemaakt hebben bij begrafenissen te eten en te drinken op kosten van de bewoner van het huis, zelfs al is dat 'ung paovre homme'. Bewijzen kunnen desgewenst door een van de predikanten geleverd worden.⁵⁷⁴ 5 december 1547: 'M. Calvin et aultres ministres' lichten de Raad in over een geval van 'grand blaffemes'.⁵⁷⁵ 9 augustus 1557: Calvin maakt bij de Raad verschillende gevallen van afzetting en woeker aanhangig.⁵⁷⁶

b. Meermalen klaagden de kerkeraad of één of meer of alle predikanten bij de Raad over het voorkomen van bepaalde zonden of misstanden in *bet algemeen* zonder bepaalde personen aan te geven, met de bedoeling dat de overheid daartegen met de bestaande of met nieuwe verordeningen zou optreden.

Ter illustratie weer enkele voorbeelden. 3 juni 1550: op instigatie van de kerkeraad wordt de vervaardiging en verkoop van speelkaarten verboden.⁵⁷⁷ 5 maart 1543: op een klacht van de predikanten over het gemeenschappelijk baden in de badhuizen van niet met elkaar gehuwde mannen en vrouwen vaardigt de raad een verordening uit.⁵⁷⁸ 22 augustus 1544: op een klacht van Calvin verbiedt de Raad het zingen van 'chansons deshonestes'.⁵⁷⁹ 20 januari 1550: naar aanleiding van door Calvin en Poupin ingediende klachten worden de verordeningen inzake het dansen en het zingen van onbetamelijke liederen verscherpt.⁵⁸⁰

c. Blijkt uit de onder a en b genoemde gevallen dat de kerkeraad en de predikanten zich verantwoordelijk voelden voor het geestelijke en morele peil in de stad en de kerk, ook de overheid toonde dat haar het welzijn niet alleen van de stad maar ook van de kerk ter harte ging. Dat een gedaagde die voor de kerkeraad niet verscheen daarmee overheidsstraf riskeerde, werd al vermeld.⁵⁸¹ Een ander voorbeeld: op 19 en 20 maart 1545 wees de Raad enkelen uit zijn midden aan om van huis tot huis de vreemdelingen aan te zeggen dat zij naar de kerk moesten gaan; hij koos er — begrijpelijkerwijs — 'les sgrs. comys a fere visitation', de raadsleden-ouderlingen, voor uit. Dezen kregen bevoegdheid om boeten op te leggen en om in bepaalde gevallen, wanneer drie waarschuwingen vruchteloos waren gebleven, een langer verblijf in de stad te verbieden.⁵⁸²

De Raad placht ook op te komen voor de eer en het gezag van de kerkeraad en de predikanten,⁵⁸³ al keurde hij zeker niet alles van hen goed en gaf hij

573 *Reg. du Conseil, OC, XXI, c. 688*. De plaatsbepaling kan erop duiden dat de twee vreemdelingen waren.

574 *Reg. du Consist., OC, XXI, c. 781*.

575 *Reg. du Conseil, OC, XXI, c. 417*.

576 *Reg. du Conseil, OC, XXI, c. 672*.

577 *Reg. du Conseil, OC, XXI, c. 465*.

578 *Reg. du Conseil, OC, XXI, c. 308*.

579 *Reg. du Conseil, OC, XXI, c. 342 sq.*

580 In dezer voege: 'que nulz naye a danser ny chanter chansons deshonestes ny dancier en facon que soit'. *Reg. du Conseil, OC, XXI, c. 460*.

581 Blz. 216.

582 'quil leur deffende la ville'. *Reg. du Conseil, OC, XXI, c. 348 sq.*

583 Voorbeelden van opkomen van de Raad voor de predikanten: 23 sept., 15 okt. 1547, 4 maart 1550 (*OC, XXI, c. 413 sq., 462*); voor Calvin: 28 dec. 1546, 28 nov. 1547, 8 maart 1548, 11 jan. 1549 ('Bonniface Conte a imposer le nom de Calvin a son chien et puis cest presente pour pourter batize ung enfant sans estre reconsillier'), 30 okt.

hun dat soms ook duidelijk te kennen,⁵⁸⁴

Uit het bovenstaande blijkt wel hoezeer de kerkelijke tucht haar plaats had in een veel omvangrijker kader, één dat — om een uitdrukking van Köhler te gebruiken — gekenmerkt werd door een 'Hand-in-Hand-Arbeiten'⁵⁸⁵ van kerk en overheid. Daarom mocht het niet geheel onvermeld blijven. Toch hebben wij het opzettelijk in de neventekst vermeld. Want ondanks het éne wijde kader vallen de vormen van inspanning van kerkelijke en burgerlijke personen en colleges ten behoeve van stad en kerk die wij zo juist hebben geschetst, duidelijk *buiten* ons onderwerp: de kerkelijke tucht.⁵⁸⁶

§ 26. VERZOENING EN WEDEROPNEMING

De verzoening vond in de meeste gevallen plaats voor de kerkeraad. Vielen de 'remonstrances' in goede aarde, dan betuigde gedaagde zijn berouw en smeekte hij God en de kerk om vergiffenis.⁵⁸⁷ Soms deed hij dit geknield,⁵⁸⁸ zo gebeurde het immers ook in de stadsraad.⁵⁸⁹ Achtte de kerkeraad de blijken van 'repentance' 'recevables', dan mocht de gedaagde 'avec admonitions' heengaan.⁵⁹⁰

1552, 8 juli 1558 (*OC*, XXI, c. 392, 417, 421 sq., 444, 523, 697). Maar het moest kunnen: in nov. 1546 had Calvijn iemand uit Moëns aangebracht wegens kwaadsprekerij over de predikant Baldin. De beschuldigde overtuigde de Raad er echter van dat het ongelijk bij Baldin lag, waarop deze besloot dit aan Calvijn mede te delen. *Reg. du Conseil*, 22 nov. 1546, *OC*, XXI, c. 391.

584 Vgl. *Reg. du Conseil*, 1 okt. 1545, *OC*, XXI, c. 362: de Raad heeft gehoord 'que en leur congregation ilz [de predikanten] contrerolent cieulx de la ville en du conseyl aussi'. Men zal aan Calvijn vragen 'si cest est ainsin ou non'. — In okt. 1548 moest Calvijn zich verantwoorden omdat hij in een brief aan Farel o.a. van bepaalde in de brief met name genoemde personen verklaard had, dat zij onder het mom van Christus zónder Christus wilden regeren. *Reg. du Conseil*, 18 okt. 1548, *OC*, XXI, c. 440. — Vgl. nog het protest van de Raad tegen de handelwijze van de ouderlingen, vermeld blz. 214 v.

585 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 588, Anm. 458. Nog één sterk voorbeeld: *Reg. du Consist.*, 17 okt. 1560: 'Suivant charge baillee par Messieurs' zendt de kerkeraad aan de Raad een lijst van dertig leeglopers. Terecht merkt Köhler echter eveneens op dat het 'Hand-in-Hand-Arbeiten' 'nur unter Gegensätzen sich vollzog'. Zo stelden 14 mei 1554 de predikanten en de kerkeraad de Raad in kennis van 'leurs doléances sur la manière dont celui-ci comprend ses relations avec le Consistoire'. *OC*, XXI, c. 574. Maar, aldus Köhler, alweer terecht, het 'Hand-in-Hand-Arbeiten' was er desondanks altijd.

586 Vgl. blz. 136.

587 'La confesse criant a Dieu merci et confesse avoir mal fait' (geval w, blz. 226). 'Ils demandent pardon a Dieu et a son eglise' (geval ii, blz. 231).

588 Geval l (blz. 224). Soms wordt melding gemaakt van een 'amende honorable au consistoire': *Reg. du Consist.*, 17 aug. 1542, 8 okt. 1551, *OC*, XXI, c. 301, 487 sq. Deze 'amende honorable', een betuiging van schuld en berouw voor de kerkeraad, mag niet verward worden met die welke in 1560 als kerkelijke straf afgeschaft werd. Vgl. blz. 198.

589 Vgl. *Reg. du Conseil*, 28 okt. 1555, *OC*, XXI, c. 617.

590 Bv. de gevallen g en v. Blz. 222, 226. Vgl. *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 236: 'Qui levius deliquit humanis verbis castigatus dimittitur'.

In de gevallen, aangegeven in het edict van 9 februari 1560 betreffende de excommunicatie maar ook wel in andere van ernstige aard, vond publieke verzoening in de kerkdiensten plaats.⁵⁹¹

Zo lezen wij in de *Registres du Consistoire* onder donderdag 20 november 1561, dat voor de kerkeraad is verschenen Toussaint Mesquin, die verbannen is geweest wegens 'propos mauvais' over de predestinatie. Al wordt dit niet vermeld, de man zal ongetwijfeld óók geëxcommuniceerd zijn geweest. 'Messieurs' hebben hem 'grace' geschonken en hem naar de kerkeraad gezonden 'pour faire confession de sa faulte'. De kerkeraad hoort zijn schuldbelijdenis aan en verklaart zich bevredigd. Maar omdat de zonde publiekelijk is begaan, wordt besloten dat Mesquin aanstaande zondag ook publiekelijk voor heel de gemeente in de St. Pierre schuld zal belijden.⁵⁹²

Verzoening voor de kerkeraad zal regel geweest zijn wanneer ook alleen voor de kerkeraad was gecensureerd of geëxcommuniceerd, verzoening in de kerkdienst alleen wanneer de excommunicatie bovendien in een kerkdienst was uitgesproken. Over de wijze waarop verzoening en wederopneming in de kerk plaats vonden, weten wij eigenlijk niets meer dan wat daarover reeds werd meegedeeld uit de bekende brief van Calvijn aan Olevianus.⁵⁹³ Van een gebruik maken van de ceremonie van de oplegging der handen vernemen wij niets, noch bij de ene noch bij de andere wijze van verzoening.

Geen eigenlijk tuchtkarakter droeg de verzoening die de kerkeraad tot stand trachtte te brengen wanneer kerkleden een grief tegen elkaar hadden en als gevolg daarvan de persoonlijke verhouding tussen hen was verstoord. Uit de *Registres du Consistoire* blijkt dat men de partijen dan wel naar een kerkgebouw⁵⁹⁴ liet komen om ze daar 'apres le sermon' in aanwezigheid van een van de burgemeesters en van Calvijn gelegenheid te geven de kwestie met elkaar uit te praten en zich met elkaar te verzoenen.⁵⁹⁵

§ 27. GENÈVE EN DE KERKELIJKE TUCHT

Dat de invoering van de kerkelijke tucht in Genève met algemene instemming is begroet, kan aan de hand van de ons ten dienste staande gegevens moeilijk worden waargemaakt. Daaruit blijkt veeleer dat men er een houding

591 Vgl. blz. 202.

592 *OC*, XXI, c. 767. Vgl. ook geval ii, blz. 231.

593 Vgl. blz. 202.

594 Waarom een kerkgebouw? Omdat men zich daar op zowel neutraal als gewijd terrein bevond?

595 Twee gevallen: 31 aug., 26 okt. 1543, *OC*, XXI, c. 319 sq., 322 sq. In beide gevallen moesten de partijen naar de Madeleine komen. In het tweede geval, een kwestie tussen een moeder enerzijds en haar zoon met zijn vrouw anderzijds, waren de laatsten niet verschenen. De kerkeraad trachtte tóen een verzoening tot stand te brengen in zijn eerstvolgende zitting, 1 nov. 1543. *OC*, XXI, c. 323 sq.

tegenover heeft aangenomen, variërend van afwachtend tot afwijzend.⁵⁹⁶ De afwijzing trad met name aan de dag onder de krypto-katholieken en politieke libertijnen. Vooral die laatsten, meest afkomstig uit de oude geneefse families, zijn lang doorgegaan met aan hun afkeer van de tucht vrijmoedig uiting te geven, in gesprekken thuis en op straat, maar ook tijdens de zittingen van de kerkeraad als zij daar als gedaagden moesten verschijnen. Meermalen werden voor de kerkeraad 'parolles fort rebellieuses' geuit,⁵⁹⁷ soms zó rebels dat het de predikanten te erg werd en zij uit de zitting wegliepen.⁵⁹⁸ Het verzet richtte zich soms tegen de kerkeraad als geheel, soms alleen tegen de predikanten, alle of sommige of één van hen. In het laatste geval was die ene meestal Calvijn,⁵⁹⁹ in wie men niet ten onrechte de ziel van de kerkeraad zag.

In de zitting van 22 maart 1548 attakeerde een dame (La Dame Grant) eerst Calvijn: 'Van dat hij in Genève kwam is er geen vrede meer geweest', om even later ook elk van de ouderlingen te beledigen.⁶⁰⁰ In de zitting van 3 februari 1547 voegde iemand 'avec grande indignation et fierte' de predikanten toe: 'Ik heb niets met u te maken, ik weet niet wie gij zijt, ik ken u niet'.⁶⁰¹ In de zitting van 21 december 1546 noemde een gedaagde Calvijn een 'ypocrite' die blijkbaar altijd hem moest hebben.⁶⁰²

De achtergrond van het verzet van de krypto-katholieken is zonder meer duidelijk. Bij de politieke libertijnen werd die vooral gevormd door de onwil om na de afschaffing van de bisschoppelijke jurisdictie een *nieuwe* van kerkelijke aard te accepteren. De burgerlijke vonden zij voldoende. En dat die kerkelijke jurisdictie uitgeoefend werd door een college waarin vreemdelingen⁶⁰³ zo niet

596 Reeds 23 dec. 1541 moest de Raad maatregelen nemen, omdat er 'plusieurs' waren 'que sont desobeysant az obayr aut consistoyre'. *OC*, XXI, c. 289.

597 *OC*, XXI, c. 383 (17 juni 1546). Een voorbeeld in *Calvijn aan Viret*, 2 juli 1547: Françoise Perrin-Favre beet de predikant Poupin woedend toe: 'Ja zeker, jij lasteraar die mijn vader gemeen belasterd hebt. Vlieg op, dikke vuilak, je hebt gemeen gelogen'. (Va, gros pouacre, tu as menty meschamment). Het hier beschrevene speelde zich af in de kerkeraadzitting van 23 juni 1546. *OC*, XXI, c. 407. Natuurlijk was in zulke gevallen ook de reactie van de kerkeraad krachtig. Op de duur werden dergelijke heftige tonelen veel minder kenmerkend voor de zittingen van de kerkeraad. Daarom is de tekening van Köhler, *a.a.O.*, II, S. 579, ondanks het beperkende 'oft' toch te generaliserend: 'Wie in Zürich geht es in den Sitzungen oft sehr lebhaft her: Geistliche, Angeklagte oder Zeugen werfen sich gegenseitig Grobheiten an den Kopf, beschuldigen sich der Lüge u. dgl., der ganze Hass der Bourgeois gegen Calvin findet hier den Abladeplatz'.

598 17 juni 1546 deed Calvijn dit alleen, 8 sept. 1547 deden alle predikanten het. *OC*, XXI, c. 383, 412.

599 Niet altijd. Zo was Poupin het meermalen in 1547. *OC*, XXI, c. 395. (3 febr. 1547). Vgl. aant. 597.

600 Geen wonder dat zij door haar onbeschaamdheid 'grand trouble et confusion en consistoire' verwekte. *OC*, XXI, c. 423.

601 'Et repeta plusieurs fois ces paroles'. *OC*, XXI, c. 396.

602 *OC*, XXI, c. 391.

603 Monter, *l.c.*, p. 126: 'Geneva's pastors were nearly all Frenchmen'. Calvijn zelf is nog geen vijf jaar 'bourgeois' van Genève geweest (p. 120). Vgl. blz. 138, aant. 7.

de meerderheid dan toch de grootste invloed hadden, maakte hun afkeer nog eens zo groot. Sommige gedaagden weigerden te antwoorden wanneer Calvijn of één van de andere predikanten hun iets vroeg, zij wilden alleen het woord richten tot de burgemeester-voorzitter en zijn mede-ouderlingen. Het moet worden gezegd: de daarin gelegen verleiding hebben de ouderlingen goed weerstaan.⁶⁰⁴

In de zitting van 17 juni 1546 voer Gaspard Favre dermate uit, vooral tegen Calvijn, dat deze aanleiding vond te zeggen: 'Nous sommes ici par dessus vous': Een woord dat Favre 'misverstond': Ja ja, hij heeft het goed gehoord: 'par sus tous'.⁶⁰⁵ Aan het eind van de zitting besloot de kerkeraad aan de Raad mede te delen dat hij in zijn geheel zou aftreden als Favre de hem toekomende straf niet ontving. In de zitting van 3 februari 1547 zei François Favre verbolgen tot de predikanten: 'Gij zijt uit Frankrijk gekomen maar ik zal mij er heen begeven. Ja zeker. En wie zijt gij?' Om even later de steen des aanstoets heel precies aan te geven: 'quelle nouvelle jurisdiction est cecy!'⁶⁰⁶

Het verzet tegen de kerkelijke tucht verdween nooit helemaal. Dat wordt wel bewezen door de uitvaardiging van het edict met betrekking tot de verachters van het avondmaal⁶⁰⁷ in 1557 en de opname daarvan in 1561 in de *Ordonnances*. Dit had evengoed edict met betrekking tot de verachters van de *excommunicatie* kunnen heten. Twintig jaren nadat Calvijn in Genève had gewerkt, waren er dus nog lieden die zich van de tucht der kerk en zelfs van de *excommunicatie* niets aantrokken. Wilde men hen niet aan het avondmaal zien? Ook goed. Anderen gaven aan hun minachting van de tucht op precies tegenovergestelde manier uiting: zij gingen tòch naar het avondmaal, ook al was dit hun verboden. Iets waartegen óók streng werd opgetreden.

Zo werd op 29 augustus 1554 iemand veroordeeld tot doorboring van zijn tong met een heet ijzer en eeuwige verbanning omdat hij tweemaal aan het avondmaal had deelgenomen hoewel dit hem verboden was, en wegens lastering van God, de Heilige Schrift en Jezus Christus.⁶⁰⁸ Daarmee vergeleken kwam de man die 18 april 1558 voor de Raad stond wegens deelneming aan het avondmaal, hoewel dit hem verboden was, er heel wat beter van af: alleen met een ernstige vermaning en een bevestiging van het avondmaalsverbod. Maar in dit geval werd er rekening mee gehouden 'quil est fort vieux'.⁶⁰⁹

604 Vgl. blz. 218.

605 *OC*, XXI, c. 383.

606 *OC*, XXI, c. 396. Deze Favre stond 23 sept. 1547 terecht voor de burgerlijke rechter, 'accusé d'avoir voulu exciter une émeute contre les Français et d'avoir tenu des propos contre les ministres et surtout contre Calvin qu'il disait s'être fait évêque de Genève et qu'il devait avoir appelé le grand diable' (mededeling van de uitgevers van de *OC*).

607 'Edict et Ordonnance... touchant ceux qui mesprisent de recevoir la Cene'. *OS*, II, p. 359, 25 sq.

608 *OC*, XXI, c. 583. Men moet aannemen dat dit laatste de voornaamste grond voor deze strenge straf is geweest.

609 *OC*, XXI, c. 689. Nog een geval: 24 jan. 1558, *OC*, XXI, c. 685.

Met het bovenstaande is echter zeker niet alles gezegd. In de eerste plaats: er was niet enkel verzet tegen de tucht. Tal van gevallen kwamen niet verder dan één zitting van de kerkeraad, omdat de vermaning aanvaard werd en meer dan eens krijgt men de indruk: *oprecht* aanvaard.⁶¹⁰

Vervolgens: het verzet werd in de loop der jaren minder, *minder frequent* en ook *minder krachtig*. Daarop zijn verschillende factoren van invloed geweest: die heel gewone die gewenning heet, de toenemende invloed en in de jaren vijftig de 'overwinning' van Calvijn en allicht nog andere. *Oók de factor van de oprechte aanvaarding van de tucht en van wat Calvijn daarmee beoogde, in breder kring?*

Ter beantwoording van deze vraag zou veel te berde gebracht kunnen worden. Maar het is misschien ook mogelijk een lang verhaal kort te maken door enkele woorden te citeren van twee mannen wier houding tegenover Calvijn allerminst onkritisch kan worden genoemd. De eerste die wij hier op het oog hebben, was een tijdgenoot van Calvijn: François Bonivard, die onverbeterlijke vrijbouter die in zijn leven zo vaak de gang naar de kerkeraad moest maken, omdat hij zich de door deze gewenste levensstijl maar niet eigen kon en wilde maken.⁶¹¹ Bonivard doet in zijn kroniek van Genève over de inwoners van de stad de volgende uitspraak⁶¹² — gedeeltelijk haalden wij die al eerder aan —: ⁶¹³ zij waren 'autresfois la pluspart sans soucy, et subjectz à leurz plaisirs, mais la guerre, nécessairement, la réformation de la religion, volontairement, les en a fait bien retire'. Merkwaardig, de tegenstelling die Bonivard hier maakt tussen de *oorlog* die de bewoners van Genève, althans 'la pluspart', *gedwongen* en de *reformatie* die hen *vrijwillig* afstand deed nemen van hun vroeger luchthartig leventje! Als *Bonivard* dit zegt, dan móet het wel waar zijn!

Hiernaast leggen wij het getuigenis van een Calvijn-kenner uit onze tijd, G. A. Barrois. Deze schrijft in een opstel over een door Calvijn in juli 1557 gehouden preek: 'Aus seinen Genfern hatte er sicher keine Heiligen gemacht; aber dennoch war es ihm gelungen, einen erklecklichen Teil der öffentlichen Meinung und der führenden Klasse ans Evangelium zu binden, so stark Zurückhaltung oder Opposition auch sein mochten'. En vervolgens, ook de preek zelf citerend: „Gute Gerechtigkeit war wiederhergestellt in der gleichen Stadt, in der 'man solch abscheuliche Ding ansehen musste, dass es ein Schrecknis

610 Bv. wanneer men leest: 'Elle a dist Je vous prie me pardonner et sil plaict a Dieu ni torneray iamais: monstrant signe de repentance'. 23 febr. 1548, *OC*, XXI, c. 421.

611 Bonivard (1493?—1570) was de gewezen prior van het juist buiten de muren gelegen klooster van St. Victor. Telkens ontmoeten wij zijn naam in de *Reg. du Consist.*: 20 dec. 1543 (verboden spelen), 27 aug. 1562 (een huwelijksbelofte), 15 april 1563 (liever de open lucht in gaan dan naar de kerk), 28 maart 1564 (lelijke taal tegen zijn vrouw), 6 april 1564 (blasphemes). *OC*, XXI, c. 327, 786 sq., 799, 814. Hij schreef *Chroniques de Genève*, die in 1867 werden gepubliceerd. Vgl. Monter, *l.c.*, p. 15—19.

612 Aangehaald bij Naef, *l.c.*, p. 30.

613 Blz. 144.

war, und was es so hässliche Corruption gegeben, dass sie aller Welt ein Anstoss war''.⁶¹⁴

Niet dus bij allen,⁶¹⁵ maar wel bij velen was het gekomen tot een serieuze poging om overeenkomstig de op 21 mei 1536 in de Algemene Raad afgelegde gelofte te leven 'en ceste sainte loy evangellicque et parole de Dieu'.⁶¹⁶ Er was ook een bloeiend kerkelijk leven ontstaan, zich onder meer kenmerkend door frequent kerkbezoek en de stichting van nieuwe preekplaatsen.⁶¹⁷ Het werd trouw geleid door de kerkeraad. Eer te veel geleid dan te weinig: voor de kerkleden bleef er eigenlijk te weinig over om van hun roeping tot onderling vermaan goed doordrongen te raken en die na te komen. Deze toegewijde maar straffe leiding is er ook de oorzaak van dat het antwoord op de vraag in hoeverre Calvijn er op de duur in geslaagd is het ideaal dat hem met betrekking tot de kerk van Genève al in 1536 voor de geest had gezweefd, te verwezenlijken, niet zonder meer uit de gedragingen van de trouwe kerkleden kan worden afgelezen.

Zeker is: iets daarvan is wel verwezenlijkt. Is dat alléén te beschouwen als vrucht van de uitoefening van de kerkelijke tucht? Daarvan zeker niet alléén. Veeleer zal hier in de eerste plaats de *prediking* moeten worden genoemd. In het Genève van Calvijn werd véél gepreekt,⁶¹⁸ niet volmaakt maar wél evangelisch. Wanneer men zegt: dit gepredikte Woord kòn niet ledig wederkeren, is dat een geloofsuitspraak, waarmee wij instemmen. Aan de waarde en waarheid daarvan wordt niets afgedaan wanneer wij de vraag naar de invloed van die prediking op een meer seculiere wijze benaderen. Monter doet dit bv. Hij wijst erop dat Calvijn en zijn collega's het monopolie bezaten van het enige massamedium waarover het Genève van de zestiende eeuw beschikte: de *preek*, en dat zij van dit middel een zeer frequent gebruik maakten. Wie zich dit indendkt, is geneigd het Monter toe te stemmen: 'The effects of Calvin's sermons and those of his colleagues is of course impossible to measure precisely, but it must have been immense'.⁶¹⁹

Allereerst zal de *prediking* dus de verandering, ja de omzetting van het leven van velen en de bloei van de kerk in Genève hebben bewerkt.⁶²⁰ Een

614 Barrois, *Calvin und die Genfer*, S. 31.

615 Daarop wijst het talrijk blijven van de excommunicaties; daarvoor kan ook de door Barrois besproken preek (over Jes. 29 : 22—24) als bewijs dienen. Barrois leidt uit de gedetailleerde tekening die Calvijn daarin geeft van dronkaards, af: 'Trunkenbolde, durch die Gassen torkelnd, müssen offenbar ein wenig seltener Anblick gewesen sein'. Barrois, *a.a.O.*, S. 26.

616 *Reg. du Conseil*, OC, XXI, c. 202.

617 Vgl. Lang, *a.a.O.*, S. 171 ff.

618 Monter, *l.c.*, p. 100: 'In the 1550's, sermons were being preached in her four churches on an average of a dozen times each week'.

619 Monter, *l.c.*, s.p.

620 Vgl. Lang, *a.a.O.*, S. 172: 'Die sittliche Erneuerung, welche in verhältnismässig

andere factor is stellig geweest het *optreden van de overheid* ten gunste van de ordening van het leven — het publieke en het persoonlijke — in de door Calvijn gewenste geest. Maar daartoe zal ongetwijfeld ook⁶²¹ de *uitoefening van de kerkelijke tucht* niet weinig hebben bijgedragen. Zowel om principiële als om zakelijke redenen verdient de tuchttoefening de plaats *in het midden*: tussen de prediking en bedoeld overheidsoptreden.

so kurzer Zeit gelang, war dem Zwang der autoritativen Zucht, aber doch noch mehr den von innen wirkenden Lebenskräften des Evangeliums zu danken'.

621 Er zou nog meer te noemen zijn, bv. dat de 'image' van Genève, ook van de kerk aldaar, mede bepaald werd door de komst van veel overtuigde protestanten van buiten, met name uit Frankrijk.